

Sayı : 7 - 8

1976 - 1977

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1977

SELÇUKLU-OSMANLI ÇİZGİSİNDE HAREZMŞAHLAR VEZÂRETİ*

Aydın Taneri

Ortaçağ Türk devletleri teşkilâtına dâir araştırmalar :

Son yıllarda Ortaçağ Türk Devletleri teşkilâtına ait metin neşirlerinin ve araştırmaların geçmişe nazaran arttığı görülmektedir¹. Devletlerin siyasî, askerî, iktisadî ve içtimaî tarihlerinin mükemmel bir tarzda vaz edilmesi ve problemlerin çözümlenmesi «Müesseseler tarihi»nin önemini arttırmıştır. Bizde henüz başlangıç safhasında olan «Müesseseler tarihi»nin incelenmesinde, münşeat mecmualarından² faydalanıldığı gibi, kroniklerden ve diğer bazı kaynaklardan da istifade edilmektedir. Vakayinâmelerden, dikkat ile tarandığı zaman çeşitli konulara ait pek çok malzeme çıkmaktadır. Meselâ, Türkiye Selçuklu Devleti tarihi araştırmalarının başvurdukları ana kaynak olan *İbn-i Bibî*'nin eseri³ devlet teşkilâtı bakımından da aynı önemi taşımaktadır.

Bundan başka K. Erdmann'ın, *İbn-i Bibî*'nin almancaya çevrilmiş muh-

* Araştırmamın bu dergide yayınlanmasını arzu eden Prof. Dr. Cengiz Orhonlu'nun aziz hatırasını saygı ile anıyorum.

Çalışmalarım sırasında değerli fikirlerinden yararlandığım Prof. Dr. Mehmet A. Köymen'e müteşekkirim.

1. Bu yayımlardan Ortaçağ Türk Tarihi'ne ait olanlar şunlardır :

O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar* (Metin, tercüme ve araştırmalar), Ankara, 1958.

A. Erzide Selçuklular devrine ait inşâ eserleri serisinden şu iki eseri neşretmiştir :

Muhammed b. Abdî'l-Halik el-Meyhenî, *Destûr-i Debiri*, Ankara, 1962 ve Hasan b. Abdî'l-Mu'min El-Höyî, *Gunyetu'l-Kâtib ve Munyetu't-Tâlib Rusûmû'r-Resâ'ül ve Nucûmu'l-Fazâil*, Ankara, 1963.

H. Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grosselguzen und Horazmschs*, Wiesbaden, 1964.

Bu eserin geniş bir özeti ve tenkidi için bak. M.A. Köymen, *Selçuklu Devri*

tasar nüshasına⁴ dayanarak yaptığı araştırma⁵ bu ve bunun gibi kaynaklardan sanat tarihi sahasında bile nasıl faydalanılabileceğinin başarılı bir örneğini teşkil etmektedir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu devlet teşkilâtına dair İslam Ansiklopedisinde Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun «Selçuklular» maddesinde bilgiler vardır. Prof. Dr. Mehmet A. Köymen'in yeni yayınlanan «Tuğrul Bey ve Zamanı» (İstanbul, 1976) adlı eserinde aynı konu işlenmiştir. Gene, aynı araştırmacının «Alp Arslan ve zamanı» (İstanbul, 1972) adını taşıyan araştırmasının devamı olan ciltlerinde devlet teşkilâtı ve hayatı incelenmiştir. Yakında yayınlanacaktır.

Doç. Dr. Erdoğan Merçil, Selçuklu devri devletlerinden biri olan «Sालgurlular» (Ankara, 1975) hakkındaki eserinde de devlet teşkilâtını konu olarak almıştır.

Biz de, biraz aşağıda zikredeceğimiz gibi, «Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda vezirlik» adında bir araştırma yaptık.

Görüldüğü gibi, zikrettiğimiz araştırmalarda devlet hayatı ve teşkilâtı incelenmiştir⁶.

Konumuza girmeden evvel, *Harezmşahlar Devleti* (1097-1231) teşkilâtı hakkında yapılmış olan araştırmaları da gözden geçirelim.

Türk Tarihi Araştırmaları II (Selçuklu Devri Devlet teşkilâtına dair yazılmış bir eser münasebetiyle), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt II, s. 303-380.

Abu Bakr İbn al-Zaki, *Ravzat al-Kuttab ve Hadikat al-Albab* (Yayımlayan Ali Sevim), Ankara, 1975.

2 Son yıllarda İran'da Selçuklular ve Harezmşahlar için nesredilmiş olan münşeat mecmualarından bazıları şunlardır: Vatvat, *Nameha-i Reşidü'd-din Vatvat* (nşr. Tuysikiranî) Tahran, 1958.

Akilî, *Asari'l-vüzerâ* (nşr. C. Hüseyinî) Tahran, 1959.

Kirmanî, *Nesûmü'l-Eshâr* (nşr. C. Hüseyinî), Tahran, 1959.

3 *El-Evâmiri'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye* (Ayasofya Ktp. Nr. 2985), Tıpkıbasım, Ankara, 1956. Nşr. N-Lugal-A. Erzi, I. cilt (II. Kılıç Arslan'ın ve-fatından I. Alâü'd-dîn Keykûbad'ın cülûsuna kadar), Ankara, 1957.

4 *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, nşr. Th. Houtsma, Recueil de textes relatifs a l'Historie des Seldjoudides, Vol., IV, Leiden 1902; Almanca tr. H.W. Duda, *Die Seltsehukengeschichte des İbn Bibi*, Copenhagan, 1959.

5 İbn Bibi, *Als Kunsthistorische Quelle*, İstanbul, 1962. Bu araştırma, adının hududunu çok aşmakta ve adeta Selçuklu devri kültürüne dair bir tedkik mahiyetini taşımaktadır. Bununla beraber araştırmacı mufassalını kullanmadığı için eksiktir.

6 Meselâ, H. Horst'un adı geçen eserini eleştiren M.A. Köymen şöyle yazıyor: «Ona (Horst'a) göre Selçuklular bir ana devlet (Hauptlinie), (Büyük Selçuklular) ile dört şube (Irak, Kirman, Suriye ve «Rum» Selçukluları) ye ay-

Merhum Prof. Dr. Fuat Köprülü'nün İslâm Ansiklopedisi'ndeki « H a - r i z m ş â h l a r » maddesi, devlet teşkilâtının da esaslarını ortaya koyan ve daha ziyade araştırmacılara takib edecekleri yolu gösteren mükemmel bir incelemedir. Yazar, «Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinin karakterleri» nokta-i nazarından Harezmsâhlar'ı değerlendirmekte ve bu devletin, Büyük Selçuklu İmparatorluğu müesseselerini bazı küçük ve tabii farklar ile iktibas ettiğini-idarî istilâhlar, memuriyet isimleri ve devlet daireleri ananeleri cihetinden-belirtmektedir. Köprülü, Harezmsâhlar'ın devlet müesseselerini politik tekâmülleri ile paralel olarak geliştirdiklerini ve *Atsız* zamanından itibaren muntazam idare teşkilâtına malik olduklarını da ilâve etmektedir⁷.

Dr. Heribert Horst ise eserinde⁸ Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Harezmsâhlar Devleti teşkilâtını beraber incelemekte ve münhasıran münşeat mecmualarından geniş çapta faydalanmaktadır⁹.

Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun eserinde¹⁰ Harezmsâhlar Devletinin siyasî ve askerî olayları mufassalan ele alınmıştır. Yazar, eserini devlet teşkilâtına dair bol malzeme ile de zenginleştirmiştir.

Köprülü ve Horst -gayet tabîi olarak- vezirlik müessesesini de ele al-

rılır (Nebenlinie). Selçuklular ve kolları hakkında müellifin görüşü artık eskimiş sayılabilir. Zira, bugün bilhassa Türkiye'de yapılan araştırmalarla Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun mahiyeti ve kollarının imparatorluk karşısındaki durumu oldukça aydınlanmıştır: Büyük Selçuklu İmparatorluğu bir devletler topluluğudur. Metbâ Selçuklu Devletinin etrafında halka halka bir takım vasal devletler vardır. Muhtelif ırklara mensup bu devletler hep birden Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu teşkil ederler. Buna göre Dr. Horst'un kitabında sayılan dört Selçuklu devleti (Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları, «Rum» Selçukluları) de dahildir ve vasal devletler sisteminde ilk kategoriyi teşkil ederler. Böylece, Selçuklu devletlerinin, Büyük Selçuklu İmparatorluğu karşısındaki hukuki durumu meydana çıkar» (a.g.s. 304).

7 Harezmsâhlar, 5, s, 279.

8 Horst, a.g.e.

9 M.A. Köymen kitabı şu şekilde eleştirmektedir : «..... sadece Hârezmsâhlar devletini Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile yan yana ve iç içe ele almanın yetersizliği ve yetersizliği daha iyi anlaşılır. Gerçekten, müellifin neden Büyük Selçuklu İmparatorluğu devlet teşkilâtını müstakil tetkik mevzuu yapmadığını, başka devletlerle birlikte dikkate almak lüzumunu duyunca da, neden sadece Harezmsâhlar devletini ele aldığı izah etmek güçleşiyor (a.g.e. s.305). «Dr. Horst'tan resmî vesikalar dışında, kronikleri ve diğer kaynakları da kullanmasını ümit ve temenni ederken, daha ziyade bu çeşit kaynaklara istinaden meydana getirilmiş olduğunu belirttiği bir eserde eksiklik saymak mümkündür (s. 309).

10 Harezmsâhlar Devleti Tarihi, Ankara, 1956.

mışlardır. *Köprülü*, ansiklopedi çerçevesi dahilinde vezir hakkında özet olarak bilgi vermiş, *Horst* ise, konuyu, resmî belgelerin ışığı altında değerlendirmiştir.

Diğer taraftan vezirlik mansıbının menşei, mahiyeti ve kelime manasının izah şekilleri hakkında şimdiye kadar yapılmış araştırmaları *Dominique Sourdel* ele almıştır¹¹.

Ord. Prof. Fuat Köprülü, tarihimiz boyunca Türk devletlerinin devamlılık ve bütünlük getirdiğini ortaya atan bilim adamımızdır. Ona göre, bir devletin yıkılıp, yerine diğerinin kurulması çok defa bir sülâle, bir isim değişikliğinden ibaret kalır. Eski siyasî kadro ve müesseseler devam eder. Biz XI. ve XII. yüzyılları ihtiva eden « Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda vezirlik » (Tarih Araştırmaları Dergisi, V) ve X. -XV. yüzyılları kapsayan « Osmanlı İmparatorluğu'nda kuruluş döneminde vezîr-i âzamlık »¹² adındaki araştırmalarımızda her iki devletde müessesenin paralellik gösterdiğini ortaya koymuştuk. İkinci araştırmamızın « Giriş » kısmına, Türkiye Selçuklu vezaretine de kısa bir bakış yapmışdık.

Bu defa, Selçuklu - Osmanlı hattının kronolojik olarak ortasında yer alan Harezmsahlr vezaretini ortaya koymaya çalışacağız.

I. Harezmsah vezâretinin ihdası — Vezîrlerinin menşeleri ve formasyonları :

Bilindiği gibi, Harezmsahlr Devleti'nin başında sülâlenin kurucusu olan Büyük Selçuklu İmparatorluğunun genel valisi *Kütübü'd-din Muhammed* (1097-1127) in halefleri, *Atsız* (1127-1156), *İl-Arslan* (1156-1172), *Tökiş* (1172-1200) *Alaiü'd-din Muhammed* (1200-1220) ve *Celâlü'd-din Harezmsah* (1200-1231), harezmsah veya sultan olarak bulunmuşlardır¹³.

Bu hükümdarların saltanatı boyunca *Sultan Tökiş* zamanında *Nizâmü'l-mülk Mesud b. Ali el-Herevî*, *Sadriü'd-din Ali b. Mesud el-Herevî*, *Sul-*

11 *Le Vizirat Abbasides*, I, Damas, 1959. II, Damas, 1960.

12 Ankara, 1974.

13 Gerek münşeât mecmualarında gerek sikke'lerde, Harezmsahlr'da sultan ünvanı Tökiş'den itibaren kullanılmıştır. Barthold, Tökiş'in sultanlığını, onun Irak Selçuklu hakimiyetini yıkmasından yani 1194'den sonraya koymakda, Köprülü ise bir sikke üzerindeki ibareden 1181 yılını kabul etmektedir (Kafesoğlu, 113).

tan: *Alaiü'd-din Muhammed* devrinde adı geçen vezirden sonra *Nizâmü'l-mülk Nasrîü'd-din Muhammed b. Salih*, *Bedriü'd-din Hamîd*, *Îmâdü'l-mülk Şah Veli*, *Mücirü'l-mülk Şerefü'd-din Muzaffer*, *Bahaiü'l-mülk*, *Muginiü'd-din Ziyaiü'l-mülk el-Talibî* ve nihayet *Celâlü'd-din Harezmsâh* devrinde *Şerefü'l-mülk Fahrü'd-din Ali el-Cendî* vezâret makamını işgal etmişlerdir.

Harezmsâhlar'da vezirlik müessesesi, *Atsız* zamanında kurulmuş olmalıdır. Kesin olarak bildiğimiz, *Sultan Tökiş* tarafından ihdas edilmiş olduğudur. 1194 yılında, *Harezmsâhlar* tarafından *Irak Selçuklu Devleti* hükümdarı *Tuğrul*'un öldürülmesi ve devletin tarihe karışmasından sonra¹⁴ *Tökiş*, vezarete *Nizâmül-mülk Mesud*'u tâyin etti.

İlk *Harezmsâh* vezirlerinin İran asıllı oldukları anlaşılmaktadır. *Sultan Tökiş*'in ilk vezirleri olan *Nizâmü'l-mülk Mesud* ile halefi ve oğlu *Sadriü'd-din Alaiü'd-din Muhammed* devrinde adı geçen vezirden sonra *Nizâmü'l-mülk* sei gulam olan bir vezir iş başına geldi¹⁵. Gerçekden o, *Sultan Alaiü'd-din Muhammed*'in annesi *Türkân Hatun*'un «gulamzâde»sidir¹⁷.

Mücirü'l-mülk Şerefü'd-din ise *Alaiü'd-din Muhammed*'in gayri meşru oğludur. *Cüveynî*'ye göre bu vezirin annesi, sultanın haremının gözde kadınlarından. Sultan, bu cariyesini *Mücirü'l-mülk'e* hâmileyken -adı bizce malûm olmayan- fakat herhalde devlet erkânından- bir şahıs ile evlendirmişdir. *Mücirü'l-mülk*'ün durumu -menşei cihetinden- istisnâî ve enteresan bir durum arz etmektedir¹⁸. Vezir *Bahaiü'l-mülk* ise *kıssadâr*¹⁹ *Necibiü'd-din*'in

14 Tökiş kazandığı zaferi takiben Irak Selçuklularının payitahtı Hemedân'a girmiş ve Irak tahtına oturmuşdur (4 Receb 590/26 Haziran 1194). O, Hemedân civarında Dezec ile Kasımâbed arasında bir ayda inşa ve ikmal ettirdiği av köşkünde muazzam bir kabul resmi tertib etmiştir (Kafesoğlu, a.g.e., s. 126).

15 Kirmanî, 94-95.

16 Kirmanî, 96.

17 Kirmanî, 96; Akilî, 268.

18 Cüveynî, *Târih-i Cihângüşây*, (nşr. M.M. Kazvini) G.M.S. XVI, 1-2-3, London, 1912-1937. İngilizce tercümesi : *The History of the World Conqueror* (tercüme eden. J.A. Boyle, I-II, Manchester, 1958. Farsça metin : I, s. 120. İng. terc. : I, s. 155.

19 *Kıssâ-dâr*, arzuhal ve şikâyetleri kabul eder ve perşembe akşamları bunları hükümdara arz eder, cevaplarını alır ve ilgililer'e teslim ederdi. Ne-sevi'nin ifasına göre «sarayın en şerefli memuriyetlerinden biriydi» (*Histoire du Sultan Djelal Ed-din Mankobirti* (nşr. O. Houdas) Paris, 1891. Fransızca tercümesi : Paris, 1895. Farsça neşir : *Siret-i Celâlü'd-din Mengüberni* (nşr. M. Minovi), Tahran, 1965. Arapça met. s. 101; Frans. terc. s. 168; fars. met., s. 134.

oğludur²⁰. *Kıssadâr*'lığın saray mansıplarından olduğu ve saray emirliklerine de genel olarak Türklerin tayin edildikleri nazarı itibare alınırsa, *Bahâü'l-mülk*'ün Türk asıllı ve ordu mensubu olduğu tahmin edilebilir.

Menşeyini bildiğimiz vezirlerden biri de *Muginü'd-dîn Ziyâü'l-mülk*'dür. «*Sudur ve ayan*» dan²¹ olan bu zatın gerek sivil, gerek askerî kadrolardaki görevlerde bulunduğu, toprak sahibi bir İranlı olduğu anlaşılmaktadır.

Vezir Şerefü'l-mülk anlaşıldığına göre Türk'dür. Nesevî'de, O'nun türkçeyi iyi konuştuğu, farsçayı doğru telâffuz edemediği ve yazamadığı, Türkler'i sevdiği ve Cend'li olduğu kaydı vardır²².

Kaynaklarımızda, vezaret makamını işgal eden bu şahsiyetlerin daha evvel işgal ettikleri makam veya makamlar hakkında -bir, iki istisna dışında- tatminkâr bilgi yoktur. *Nizâmü'l-mülk Muhammed*'in «*havassı sultan*»a mensub²³ ve «*payitahtın yegâne havassından olduğu*»²⁴ şeklindeki kayıtlar, O'nun vezir olmadan evvel saray teşkilâtında önemli bir mevkide görevli bulunduğuna şüphe bırakmamaktadır.

Şerefü'l-mülk ise *Sultan Alaü'd-dîn Muhammed* devrinde Cend vezirliği yapmış²⁵, daha sonra idare teşkilâtı kadrosundan saray teşkilâtına intisab ederek *Sultan Celâlü'd-dîn* devrinde hâciblik'e²⁶ ve bilahare vezarete tayin

20 Cüveynî, fars. met., I, 119; ing. terc., I, 153.

21 Akilî, 270.

22 Arab. met. s. 234; frans. terc., s. 391; fars. met., s. 263. «*Dihkan*» yani toprak asilzadesi unvanı Gazneli Sultan Mesud'un Selçuklu liderlerine yazdığı mektupda hitab şekli olarak kullanılmıştır (Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, 1976, s. 8-9).

23 Akilî, 268.

24 Kirmanî, 96.

25 Akilî, 271; Kirmanî, 97.

Şerefü'l-mülk'ün görevini kötüye kullanması üzerine Cend vilayeti ileri gelenleri ve halkı, onun yaptığı zulümleri «*dergah-ı sultan*»a gelerek şikâyet ettiler. Sultan Alaü'd-dîn Muhammed zulmü kaldırdı, vezirin de ateşe yakılarak öldürülmesini emretti (Kirmanî, 97). Böylece «padişahın halkın üzerindeki zulmü gidermek, kuvvetlinin zayıfı ezmesine meydan vermemek, tebanın can ve malını emniyette bulundurmak» şeklinde formüle edilen devlet anlayışının (H. İnalcık, *Adaletnameler*, TTBD, II (1965) s. 49) bir örneğine rastlıyoruz.

Nesevî'de *Şerefü'l-mülk* hakkında şu tamamlayıcı bilgiyi vermektedir: «O, *Alaü'd-dîn Muhammed tarafından ateşte yakılmak suretiyle ölüme mahkûm edildiğini duyunca kaçtı. Yakalanan naibi aynı cezaya çarptırıldı. Alaü'd-dîn Muhammed'in ölümünden sonra ortaya çıkan Şerefü'l-mülk Celâlü'd-dîn devrinde evvelâ hâcib, sonra vezir oldu*» (Arab. met., 170-171).

26 Nesevî, aynı yer.

edilmiştir²⁷.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, teşkilâtının iskeletine *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* teşkilâtı esas olan Harezmsahlar'da, vezirlerin menşelerinde farklar görüyoruz. Büyük Selçuklu vezirlerinin, genel olarak, İranlı ve toprak aristokrasisi sınıfına mensub olmalarına rağmen, *Harezmsahlar*'da, bilhassa devletin son devirlerinde gulam veya Türk menşeli vezirlere rastlıyoruz. Eski Türk boy hayatına ait geleneklerin *Selçuklular*'a nazaran daha kuvvetli olduğu ve Türk boylarının devlet içinde ağırlıklarını hissettirdikleri Harezmsahlar'da²⁸, Türk menşeli vezirlerin varlığını, tesadüfe hamledemeyiz.

Diğer taraftan, vezîrlerin, «vezîr-i memleket» veya «vezâret-i sultan»a, re'sen sultanlar tarafından tâyin edildiklerini söylemeğe hacet yoktur. Ancak, *Alai'd-din Muhammed*, *Sadri'd-din Ali*'yi azledince, yerine tâyin edilecek şahsiyet hakkında -her meselede olduğu gibi- annesi Türkân Hatun'a danıştı. *Türkân Hatun* da *Nizamü'l-mülk Muhammed*'i tavsiye edince, Sultan, nefret etmesine rağmen, O'nu vezârete getirmek zorunda kaldı²⁹.

II. Vezîrin görev ve yetkileri :

Vezîr, icraî, teşriî ve kazai yetkileri kayıtsız şartsız elinde bulunduran hükümdarın vekili sıfatı ile devletin bütün işlerini sevk ve idare eden en yüksek memurdur³⁰. Hükümdarın emri ile teşriî yetki kullanabilir. Vezîr, hükümdarın vekili olarak muayyen konularda ferman çıkarabilir. O icraatından dolayı yalnız sultana karşı sorumludur³¹.

Vezîr, törenlerde, yabancı hükümdarlar ve vassal hükümdar veya elçileri ile olan ilişkilerde, muhtemelen *mezalim divânı*'nda, (dünyevî mahkeme celselerinde) gene hükümdarın vekili olarak görevini ifa eder. O, raiyetin

27 Nesevî, aynı yer.

28 Gerçekden; Kıpçak, Uran ve Kanklı boyları Harezim ülkesinde kendilerine uygun şartlar bulmuşlardı. Bu sebeple 1181 yılından itibaren büyük kitleler halinde Harezim'e gelmişler ve Harezmsahlar Devletinde faal rol oynamışlardır. Bilhassa, Sultan Tökis'in Türkân Hatun ile evlenmesinden sonra Kanklı-Kıpçak unsurunun Harezim'e bağlı ülkelerde kesafet peyda ettiği anlaşılmaktadır. Böylece aslen bozkırdaki Türk prenslerinden birinin kızı olan Türkân kendisinininkiyle beraber akraba Türk boylarını da getirdi. Türkân zamanla bu boyların ileri gelenlerini yüksek askerî makamlara getirmiştir (Kafesoğlu, 130-131).

29 Kafesoğlu, 211.

30 Horst, aynı yer.

31 Horst 25; Köymen, 325. *Ahkam-ı Selâtin-i Mâzi*, Belge no. 30. Almanca terc. Horst s. 104. Belge D. 4.

refahından sorumludur. Devlet işlerinde olduğu kadar dinî meselelerde de yetkili olan vezir, din işleri ile görevli kimseleri himaye eder. Ülke dahilinde görev ve nizamın kurulması için çalışır. Devlet işlerini «k a l e m» ile yürütür. Melikler ve kumandanlar da dahil olmak üzere bütün devlet ricali, bütün idarî organlar ve memurlar onun emri altındadırlar³².

Veziir, herhangi bir vazife ile görevlendirildiği zamanlar dışında hükümdarın nezdinde bulunur, seyahatlerinde ona refakat eder ve seferlerine katılır. O, bizzat ordu gönderebilir veya ordu sevk ve idare edebilir. Veziir, diğer devlet erkânı gibi şahsına bağlı askerî birliklere sahiptir. Veziirin makamının kudretini temsil eden bu birlikler sayısı çok olabilir³³.

Yaptığımız bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere Hazerzşah veziri sultanın müsaadesi ile ve onun nezareti altında bütün idarî işleri bağımsız olarak ifa edebilmektedir. Bu itibarla vezir -islam hukuku noktayı nazarında- «vezaret-i tefvîz» i³⁴ haizdir.

Harezşah veziri de *Büyük Selçuklu veziri* gibi geniş yetkiler ile mücehhezdir. Bu husus tayin fermanlarında açıkça görülür³⁵.

Sultan Tökiş'in, veziri *Nizamî'l-mülk Mesud* için «meselelerin bağlanması ve çözümlenmesinde onun ellerini serbest bıraktı» şeklindeki kayıtda vezirin yetkilerinin genişliği hususunda bir fikir vermektedir.

Veziirin teşriî yetkileri: Bu yetki ferman-kanun çıkarmak şeklindedir. Veziirin hükümdarın vekili olduğu ve vezâret-i tefvîz ile mücehhez bulunduğu nazarı itibare alınırsa bu tabiidir. Bize, Harezşahlar devrinden, sultanların neşrettiği «Codifié-kanunnâmeler» intikal etmemiştir. Münşeat mecmualarında -yalnız bir zümreyi alâkadar eden idarî emirler mahiyetindeki ferman-kanunlar vardır. Bu bakımdan diğer Türk devletinde olduğu gibi *Harezşahlar'da* teşriî faaliyet daha ziyade âmme hukuku sahasındaydı. Harezşah vezirinin de ferman-kanun çıkardığına dair *Nesevî'de* kayıtlar vardır. Gerçekden, *Şerefî'l-mülk* bilhassa sultan *Celâli'd-din'in* vâridatını temin hususunda ferman çıkarıyordu³⁶.

Veziirin icrâî yetkileri: Veziirin icrâî bakımdan önde gelen vazifesi devlet işlerinin görüşüldüğü ve karara bağlandığı «*Büyük Di-*

32 Horst, 26; Köymen 319.

33 Horst, 27; Köymen, 320.

34 Horst, aynı yer.

35 Kirmanî, 95-96.

36 Nesevî, arab. met., 214; frans. terc., 357; fars. met., 231.

vân» (Divân-ı âla) başkanlık etmektedir³⁷. Üyelerini vezirin maiyetini de teşkil eden *sahib-i divân-ı devlet*, *sahib-i divân-ı inşa* (veya tuğra), *sahib-i divân-ı istifa*, *sahib-i divân-ı nazar*³⁸ m meydana getirdiği bu kurulun tabii başkanı -hiç şüphesiz- hükümdardır. *Harezmsahlarda* -yalnız sultan Celâlü'd-din devrinde- sultanın divan müzakerelerini kafes arkasından dinleme usulü vardır³⁹.

Vezirin diğer icraî yetkileri de geniştir. O, memurları ve kadıları tâyin ve azle, devlet dairelerini teftişe, ikta tevcihine; malî, ekonomik ve bayındırlık alanlarında tedbirler almaya görevli ve yetkilidir.

Harezmsahlarda Devleti tarihinin bir safhasında hükümet teşkilâtını ve dolayısıyla devletin bütün kademelerini etkileyen bir olay vuku bulmuş, bu derece geniş yetkiler ile mücehhez vezirlik mansıbı lağvedilmiştir. Bu istisnaî olay *Alâü'd-din Muhammed* devrinde oldu : Sultan, veziri *Nizamü'l-mülk Nâsrü'd-din*'i azlettikten sonra görünüşe göre geniş bir idarî reorganizasyona girişmek amacıyla devlet erkânından altı kişilik bir kurul teşkil etti; vezârete ait görev ve yetkileri bu kurula verdi⁴⁰. Sultanın emri mucibince, bu heyet kararlarını oybirliği ile vermek mecburiyetindeydi⁴¹. Ancak, bu şekilde de bir sonuç alınamadı. «*Halk eski veziri adeta aradı. Zira bir kişinin insafına kalmak altı kişiyi razı ve ikna etmekten çok daha kolaydı*»⁴². Neticede, eski usule dönmek -yani vezirlik müessesesini yeniden ihdas etmek-

37 Horst, şer'i ve örfi işlere bakan iki yüksek mahkemenin bu divan'ın dışında kaldığına işaret ediyor (a.g.e., 30; Köymen, 323).

38 Horst, bütün bu memuriyetleri incelemiştir.

39 Nesevî, arab. met., 131; frans. terc., 218.

40 Altı kişilik kurul, Mücirü'l-mülk Tacü'd-din Ebu'l-Kasım, Emîr Ziyâü'd-din Beyâbanekî, Şemsü'd-din Kellâbâdî, Tacü'd-din Nisaburî, Şerif Mecdü'd-din Muhammed Nesevî ve Kâtib-i inşa Nizâmü'd-din de mürekkebdî (Kafesoğlu, 214; Nesevî, arab. met., 32; frans. tere. 56).

41 Kafesoğlu, 214. Nesevî, aynı yer.

Sultan Alaü'd-din Muhammed ile annesi Türkan Hatun arasındaki siyasî rekabet devlet mekanizmasında anarşiye yol açmıştı. Türkan, İmparatorluğun idaresinde oğlu ile hemen aynı derecede nufuza sahibdi. Onun müdahalesiyle sultanın emir veya fermanlarının iptal edildiği dahi vakiydi. Türkan Hatun'un büyük seyyidlerden ve ünlü şahsiyetlerden mürekkebdî ayrı bir İnşâ Divanı'nda vardı. Böylece, o, devlet işlerini kendi görüşlerine uygun olarak yürütüyordu. Cüveynî'ye göre Türkan Hatun'un ayrı paytahtı, sarayı ve iktâ sahaları mevcuddu (Kafesoğlu, 208-209). Hükümet kadroları ve halk birbirini nakzeden emir ve fermanların verdiği şaşkınlık içindeydi (a.g.e., 221).

42 Nesevî, arab. met., 32; frans. terc., 56; fars. met., 48.

zarureti hâsıl oldu⁴³.

Veziirin önemli yetkilerinden biri de memurları tayin ve azledebilmesidir⁴⁴. Meselâ, *Şerefü'l-mülk* yüksek memuriyetlere kendi gulamlarını tayin ediyordu. O, Hoy şehrini zaptettikten sonra idaresini gulamı *Nasirü'd-dîn Boğ'a*'ya verdi⁴⁵. Gene *Nasirü'd-dîn*'i, *Şerefü'd-din*, *Tuğrul* ile beraber *Azerbaycan* şehirlerinden *Ucan*'a tayin etmiştir. Ancak bunların icraatını beğenmeyen Sultan Celâlü'd-dîn her ikisini de azletmiş ve yaya olarak *Mukan*'a sürmüştür⁴⁶. Gene, *Şerefü'l-mülk* tuğraî'de tayin etti⁴⁷.

Diğer taraftan vezîr, devlet imalathanelerini, memur ve işçileri kontrol etmekle görevliydi⁴⁸.

Veziirin kadıları tayin ve azletme yetkisi de vardı. *Şerefü'l-mülk*, Tebriz kadılığına *İzzü'd-dîn Kazvinî*'yi tayin etti. Ancak -görünüşe göre Sultan tarafından itiraza uğraması ihtimaline binaen- tayin keyfiyetinden evvel *Celâlü'd-dîn*'e yazdığı mektup ile, azlettiği kadının yakını olan şehrin ileri gelenlerinden *Şemsü'd-dîn Tuğraî*'yi gözden düşürmüş ve tayini bundan sonra gerçekleştirmişdir⁴⁹. Gene, *Şerefü'l-mülk* vezâretinin sonlarına doğru kadı *Mücirü'd-dîn Ömer b. Sad el-Harezmî*'yi, elçilik vazifesi yaptığı sırada, hiyanet ettiği iddiası ile hapsedirdi ve 12.000 dinar istedi. Kadı bir ay hapiste yattıktan sonra talep edilen meblâğı ödedi. Ancak, vezîr, kadının kendisini sultana şikâyet etmesinden çekindi ve onu Tebriz'e kadı tayin etti⁵⁰.

Yukarıda *Şerefü'l-mülk*'ün Tebriz kadılığına tayin ettiğinden bahsettiğimiz *İzzü'd-dîn Kazvinî* de bilahare vezîr tarafından görevinden uzaklaştırıldı. *Kazvinî*'nin vazifesi, *Eyyûbiler*'den *Melik Adil*'in *Sultan Celâlü'd-dîn*'e yolladığı elçi Şam kadısının -ki Harezşah elçisi *Mücirü'd-dîn*'e refakat etmişti- gelişine kadar devam etti. Elçi getirdiği mektubu sultana takdim ettikten sonra ileri gelen ricalin de bulunduğu vezîrin huzuruna girdi. *Kadı Mücirü'd-dîn*, elçiye, «*Vezîre, onun hakkında Kazvinî'nin söylediklerini anlatınız*» dedi. Elçi evvelâ, konuşmadan imtina etti. Fakat *Şerefü'l-mülk* sultanın menfaati namına ricada bulununca, O, «*Kazvinî bana tehkir edici bir tarzda efendiniz sultan bu gibi adamlar ile anlaşmak ve kardeşlerinden,*

43 Köprülü, *Harizmşahlar*, 280.

44 Horst, 26; Köymen, 319.

45 Nesevî, arab. met., 166; frans. terc., 278; fars. met., 189.

46 Nesevî, arab. met., 180; frans. terc., 284; fars. met., 190.

47 Nesevî, arab. met., 146; frans. terc., 243.

48 Horst, 26; Köymen, 320.

49 Nesevî, arab. met. 119; Frans. terc., 198.

50 Nesevî, arab. met., 166; frans. terc., 210-211; fars. met., 156.

sultanlardan ayrılmakla ne fayda mülâhaza ediyor? Yemin ederimki kardeşlerinin düşmanlığı bu milletin dostluğundan daha faydalı ve daha istifadeli olacaktır. Yakında pişman olacaktır ama iş işten geçecektir» dediğini söyledi. Bu sözleri duyan vezir çok kızdı ve Kazvinî'yi çağırtdı ve Elçi ile yüzleştirdi. Kazvinî hiç bir şey söyleyemedi. Bunun üzerine vezir «Hocalığın şerefi ve ilmin itibarı olmasaydı kılıçla kafanı uçururdum. Rezil, defol ve gazabımdan kork» diye bağırdı, Kazvinî'yi de azletti⁵¹.

Vezirin iktâ tevcih etmeğe de yetkisi vardır. Şerefî'l-mülk, Azerbaycan eski atabeyi Özbek'in eski bir memluku olan Buğdi'ye Urmiye şehrini ve ona tâbi yerleri iktâ olarak vermiştir⁵².

Vezirin malî konularda da geniş selâhiyeti vardır. O, vergi idaresine nezaret eder, tahsil edilen vergilerin muayyen sahalarda kullanılmasına karar verir, hazineleri denetler⁵³. Vezir fethedilen bir mntıkayı re'sen vergiye de bağlar. Şerefî'l-mülk, Aras nehri ile Kür Irmağı arasındaki Geştaspi'yi zaptettikten sonra buraya yıllık 200.000 dinar vergi tahakkuk ettirmiştir⁵⁴.

Harezmsah vezîrleri, sarayın muhtelif şahıslara verdiği tahşisatı (edrat) tecdit etmek yetkisine de sahibtiler. Eski maaşlar kesilmezdi. Gerçekten Muhammed b. Sebüktekin'e ve ondan sonra da Selçukluların oğullarına Celâlü'd-dîn devrinde de tahşisatları veriliyordu. Şerefî'l-mülk bu ödenekleri tecdit etmiştir⁵⁵.

Vezîr, sarayın fırınlarına, mutfaklarına, ahırlarına yapılan masrafı ve saraydaki bütün vazifelilerin maaşlarını tediye eden üstâdü'd-dâr⁵⁶'ın ödemelerine müteallik evrakı vize ederdi. Yolsuzlukların önüne geçmek için bu gibi tediye emirlerinde vezîrden başka müstevfi, müşrif, nâzır ve arız'ın da imzalarının bulunması gerekirdi⁵⁷.

51 Nesevî, arab. met., 121; Frans. terc., 210. Vezirlerin de, hükümdarlar gibi, ulemaya itibar ettikleri malumdur. Bu hususda Nesevî bk. Arab. met., 166 ve 233; frans. terc., 211 ve 389; fars. met., 263.

52 Nesevî, arab. met. 165; frans. terc., 275; fars. met. 187.

53 Horst, 26; Köymen 319.

54 Nesevî, arab. met., 174; frans. terc., 289; fars. met. 192.

55 Nesevî, arab. met., 223; frans. terc., 389; fars. met., 263.

56 Üstâdü'd-dâr, hazinenin gelirlerinden ve vergilerinden belli bir miktarı alıyor, bu meblağı sarayın fırınlarına mutfaklarına, ahırlarına ve saraydaki bütün vazifelilere sarf ve tahsis ediyordu. Suistimalin önüne geçmek için, tediye emirleri vezir, müstevfi, müşrif, nâzır ve arız'ın imzalarını taşıyordu. Tediye emirinin geçerli olması için cem'an on iki vazifeli tarafından paraf edilmesi gerekiyordu.

57 Nesevî, arab. met., 179; frans. terc., 297.

Diğer taraftan -görünüşe göre yalnız *Sultan Celâlî'd-dîn* devrinde vezir, sultanın gelirlerine ait evrakı imzalıyor ve yürürlüğe koyuyordu. Nitekim saltanatının sonlarına doğru elçilikle *Nesevî'yi Alamut Hâkimi Alâü'd-dîn*⁵⁸ ile görüşmeğe yollayan *Celâlî'd-dîn*'in ona verdiği görevlerden biri de yıllık vergilerini zamanında ödemeleri için *İsmâîlîler*'i ikaz etmekti. Ceryan eden müzakerelerde *İsmâîlîler*, *Nesevî'ye*, *Şerefü'l-mülk*'ün ödedikleri vergiden 10.000 dinarını alarak hazineye 20.000 dinar verdiğini söylemişler ve isbat makamında *Şerefü'l-mülk*'ün tasdik işaretini taşıyan ve *Nesevî'nin* kaleme aldığı hücceti göstermişlerdir. Bunun üzerine *Nesevî*, «*Bu para sultanın tasarrufundadır, hiç kimse sultanın hatt'ini değiştirmeye muktedir değildir*» demiş, ancak şu cevabı almışdır: «*Fakat Sultanın bütün gelirleri Şerefü'l-mülk'ün imzası ile dir. Bütün ödemeleri de O yapar, hiç kimse O'nu tazyik edemez ve itirazda bulunamaz*»⁵⁹. Bu şayanı dikkat muhavere vezirin malî sahadaki yetkilerinin genişliği hakkında fikir vermektedir.

Vezir, sultan tarafından tahakkuk ettirilen vergilerin tahsili ile de mükellef idi. Gerçekten, *Şerefü'l-mülk*, *Sultan Celâlî'd-dîn* tarafından kararlaştırılan 50.000 dinarın ödenmesi için *Şirvanşah'a* elçi (resul) yollayarak paranın gönderilmesini istedi. *Şerefü'l-mülk*, *Şirvanşah*'ın cevap vermemesi üzerine dörtbin kişilik bir kuvveti yağmalar yapmak üzere gönderdiyse de netice alamadı⁶⁰. Vezir, sultana elde ettiği ganimetleri kısa bir *mektub* (rıka)

58 Celâlî'd-dîn, Alamut batınilerine karşı sert bir politika takib etmiştir. Emir Orhan'ı öldürmeleri ve Moğollara karşı yapılan İsfahan savaşı sırasında kaçan kardeşi Gıyasü'd-dîn Pirşah'ı himaye etmeleri sultanın şiddetli politikasının sebepleridir.

Celâlî'd-dîn Rey'de bulunduğu ve ordusunun Horasan'da Moğollar'ı takibe çıktığı sırada Alâü'd-dîn'den bir elçi geldi. Elçi, sultana emir ettiği taktirde düşmanlarını hançerlemek üzere dokuz fedai takdim etti. Celâlî'd-dîn maiyeti erkânından bazıları ile müşavere etti. Ekseriyeti kabulü şeklinde fikir beyan ettiler. Irak-ı Acem naibi Şerefü'd-dîn Ali, iştirak etmeyerek «*Alâü'd-dîn bu teklifi ile sultanın vicdanını yoklamak ve esrarını öğrenmek istiyor. Maksadı sultanın düşmanlarını öğrenmektir*» dedi. Bunun üzerine sultan elçiye şu cevabı verdi «*Herkez gibi sizler de benim düşmanlarımın kimler olduğunu bilirsiniz. Eğer dediğinizi yaparsanız hareketinize kimse mani olamaz. Bunların da kim olduğunu göstermeğe hacet yoktur. Bize gelince... Size böyle bir mecburiyet yükleyemeyiz. Keskin kılıçlarımız ve kahraman muhariblerimiz bizi, hançerlere ve İsmâîlîler'in yardımına muhtaç bırakmaz*» (Nesevî, arab met., 145; frans. terc., 241; fars. met., 177).

59 Nesevî, arab. met., 214; frans. terc., 357; fars. met., 231-232.

60 Nesevî, arab. met., 161.

Frans. terc., 266; fars. met., 181.

ile takdim ediyordu. Ele geçirilen mallar gasb suretiyle olsa bile, helâl şeklinde kaydedilirdi⁶¹.

Bundan başka vezir devlete hizmet edenlerin (hadem ve haşem) erzak ve maaşlarını da tesbit ederdi⁶².

Vezîr, sultan tarafından emval tesbiti ile de görevlendiriliyordu. Nitekim, *Sultan Alâî'd-dîn Muhammed*, vezîri *Muginü'd-dîn Ziyâü'l-mülk*'ü *Kirman*'da *Zevzenî* adındaki bir şahsın mallarını tesbit etmek ile görevlendirmişdir⁶³.

Vezîr bayındırlık faaliyetine de girişiyor, ekonomik gelişmeyi temin için de tedbirler alıyordu. *Şerefü'l-mülk*, *Azerbaycan*'daki *Baylakan* ve *Erdebil* şehirlerini aldıktan sonra iktisaden geri kaldıklarını görmüş, civardaki halkın buraya gelip güven içinde yaşamalarını temin bakımından şehirlerin etrafına sur çekdirmişdir. Neticede bu iki şehir mamûr hale geldi ve gelişti. *Şerefü'l-mülk*, sultana yazdığı bir mektup ile *Baylakan* ve *Erdebil* şehirlerinin mahsulünden mutfaklara, fırınlara ve ahırlara bin koyun, bin ölçek buğday ve yüz ölçek arpa takdim ettiğini arzetti⁶⁴. Gene, *Şerefü'l-mülk* kendi tahsisatından *Aras nehri*'nde bazı kanallar açtırdı. Bu kanallara Eşriff, Fahri ve *Nazmî* adlarını verdi. Bu mıntıkada bol mahsulün yetiştiği geniş arazi parçaları meydana getirildi⁶⁵.

Vezîr Nizamü'l-mülk Mesud'da Merv şehrinde şafii mezhebi mensupları için bir mescid inşa ettirmişdir⁶⁶.

Vezîrin kazaî yetkileri : Vezîrin geniş kazaî yetkileri vardır. Esasen o, «adaleti yaymak» ile mükellefdir⁶⁷. Gerçekden, vezîr herşeyden evvel hükümdarın vekili sıfatı ile yüksek memurları yargılayan mahkemeye başkanlık ediyordu. Hakkında tahkikat açılan devlet erkânı -sultanın emriyle ve ancak onun lüzum göstermesi üzerine- *Büyük Divan*'a sevk ediliyor ve yargılanıyordu. *Celâlü'd-dîn* devrinde *İsfahan* şehri ileri gelenleri Irak-ı Acem naibi *Şerefü'd-dîn Ali*'yi, vezir *Şerefü'l-mülk*'e şikâyet ettiler. O da durumu sultana aksettirdi Sultan vezîrine erbab-ı manasibin huzurun-

61 Nesevî, aynı yerler.

62 Horst, 26; Köymen, 319.

63 Akilî, 270.

64 Nesevî, arab. met., 129; Frans. terc., 214-215; Fars. met., 160.

65 Nesevî, arab. met., 174; frans. terc., 290; Fars. met., 193.

66 Bu mescid Ebu Hanife mezhebine mensub müteassıb kişiler tarafından bir gece ateşe verilmiştir. (Akilî, 267). Bu olaydan, o devirde mezheb kavgalarının yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

67 Kirmanî, 95.

da bir meclis toplamasını emretti. Yani meseleyi *Büyük Divan*'a havale etti. Ancak, *Büyük Divan*, naibi sultanın da etkisiyle beraat ettirdi⁶⁸.

Vezirin suçlu olduğuna hükmettiği sanıklara en ağır cezaları dahi vermesi yetkileri cümlesindedir. *Celâlî'd-din* devrinde *Azerbaycan*'da isyan eden fakat yakalanan eski atabey *Özbek'in* taraftarları, *Tebriz*'de *Şerefî'l-mülk*'ün huzuruna getirildiler. Vezir, *Tebriz* kadısına «*Müslümanların Moğollar'a karşı kalkan teşkil ettikleri bir zamanda sultanımız gibi bir insana isyan etmenin cezası nedir?*» diye sordu. Kadı cevaben V. sureden 37. ayeti⁶⁹ okudu. Bunun üzerine vezir sanıklardan iki kişiyi çarınha gerilmek suretiyle ölüm cezasına⁷⁰ mahkûm etti. Diğerleri çeşitli cezalara çarptırıldılar. Bu ara da esirlerden birini güzelliği sebebiyle affeden vezir, onu maiyetine aldı⁷¹.

Vezîrin askerî yetkileri : Vezir askerî idare kadrosunun da üstündedir. O, iktâ ve maaş ödeme (nân-pare) tekliflerini karşılar, imâlathaneleri denetler⁷². Vezir sultanın emriyle veya kendi ihtiyariyle ordu sevk ve idare edebilir.

Vezîr Nizamü'l-mülk Mesud, Batınîler'e ve Karmatîler'e seferler yapmış ve başarı kazanmıştır⁷³.

Şerefî'l-mülk ise *Gürcüler'e* yapılan seferlerin⁷⁴ bazılarını sevk ve idare

68 Nesevî, arab. met., 131; frans. terc., 218.

69 V. sûre *Mâide (ziyafet sofrası)* suresi olup 37. ayeti şudur : «*Allaha ve resulüne karşı savaşa kalkışan ve yer yüzünde fesat çıkartanların cezası öldürülmek veya asılmak, ellerinin ayaklarının çapraz kesilmesi veyahut buldukları yerden sürgün edilmelerinden başka birşey olamaz. Bu onların dünyada uğrayacakları zillettir. Ahirette ise onlara büyük bir azap vardır.*»

70 Harezmsahlarda siyasi mücrimlere verilen ceza şekilleri, yaya olarak sürmek, ateşte yakmak, başaşağı çarınha germek ve tahta tecavüz edeni parçalamaktır.

71 Nesevî, arab. met., 153-154; frans. terc., 252-254.

72 Horst, 26; Köymen, 320.

73 Akilî, 267; Kirmani, 95.

74 *Celâlî'd-din* Harezmsah Azerbeycan ve Arran'ı ilhak ettikten ve *Tebriz*'i payitaht yaptıktan sonra *Gürcistan* krallığını ortadan kaldırmak için harekete geçti. Görünüşe göre, *Celâlî'd-din*, *Gürcistan*'ı ilhak etmek ile yapacağı fuhhat sırasında *Gürcüler* tarafından izac edilmemek ve arkasını emniyete almak gayesini istihaf etmiştir. Ancak, o *Gürcistan*'ın fethinin ve burada yerleşmenin kolay olacağını zannetmiş, ordularının yıpranacağını hesaba katmamıştır. *Celâlî'd-din* dört sene zarfında *Tiflis*'e ve belli başlı müstahkem mevkilere hakim oldu. Harezmlilerin yağma ve tahrib harekâtı sonucu *Gürcistan* harab oldu.

etmiştir⁷⁵. O, harekâtın merkez üssü olarak Tiflis'i kullanmıştır. Gene, o, *Azerbaycan* ve *Arrân*'da geniş çapta askerî faaliyette bulunmuştur⁷⁶. *Şerefü'l-mülk* bu harekât sırasında şiddet kullanmış, kendiliğinden teslim olan kalelerin ileri gelenlerine ise çeşitli hediyeler vermiştir⁷⁷. Bu arada vezîr *Azerbaycan*'da çıkan isyanları da bastırmıştır. Sultan *Celâlü'd-din, Hemedan* civarındayken bazı kabile reislerinin *Azerbaycan*'da eski atabeyin oğlu *Hâmuş*'u kurtarmak için faaliyete geçtiklerini haber aldı ve vezirine *Azerbaycan*'a giderek duruma hâkim olmasını emretti. Vezir evvelâ reddetti, bilahare sultana ait mülkten *Arrân* ve *Azerbaycan* iktâlarından -durum normale avdet edinceye kadar- kendisinin serbestçe faydalanması şartıyla gitmeğe razı oldu. Sultanın bu teklifi kabul etmesi üzerine yolâ çıkan vezîr, evvelâ *Meraga*'ya geldi. O, eski atabeyin tarafdarlarının *Tebriz* suru altında ordugâh kurduklarını öğrenince Memluku *Nâsirü'd-dîn Kuştemir*'i birlikte gönderdi. Taraflar *Tebriz* ile *Dihkaran* arasında karşılaştılar. Yapılan savaşın sonunda atabey tarafdarları mağlup oldular. İsyanın ele başları tevkif edildi ve develere bağlı olarak *Şerefü'l-mülk*'ün huzuruna getirildiler. Vezîr, ertesi günü -yukarıda işaret ettiğimiz gibi, kâdımın fikrini alarak asilerden ikisini ölüme, diğerlerini de para ve hapis cezalarına çarptırmıştır⁷⁸.

Şerefü'l-mülk, vezâretinin sonlarına doğru, aldığı haberlerden sultanın, hakkındaki fikrini değiştirdiğini ve teveccühünü kaybettiğini anladı. Endişeye düşen vezîr, durumu sağlamlaştırmak için fütihat yapmağa karar verdi. O, kendi askerlerine sultanın ordusundan bazı birlikler ilâve ederek gemiler ile *Aras nehri*'ni geçti ve *Guştasfi*'yi zapt etti; burayı 200.000 dinar vergiye bağladı⁷⁹.

Gene *Şerefü'l-mülk*, *Malazgird*'i de muhasarâ etmiş ve mancınıklar ile şehri dövdürmüştür. Ancak, *Sultan Celâlü'd-dîn*'in 1230 yılında *Yassı-Çimen*'de Türkiye Selçuklu Sultanı *Alâü'd-dîn Keybubad*'a mağlup olması üzerine muhasarayı kaldırmağa mecbur kaldı⁸⁰.

Bu derece geniş askerî faaliyette bulunan *Şerefü'l-mülk*, kaynaklarımızıza göre, iyi bir muharib ve mahir bir süvari⁸¹. Diğer taraftan bu vezirin

75 Nesevî, arab. met., 123; frans. terc., 205; fars. met., 152.

76 Eserinin 70, 72 ve 73. fasıllarını *Şerefü'l-mülk*'ün *Azerbaycan*'daki harekâtına tahsis eden Nesevî, bu hususda mufassal malûmat vermektedir.

77 Nesevî, arab. met., 160; frans. terc., 260.

78 Nesevî, arab. met., 153-154; frans. terc., 251-254.

79 Nesevî, arab. met., 174; frans. terc., 289; fars. met., 192.

80 Nesevî, arab. met., 208; frans. terc., 347; fars. met., 223.

81 Akilî, 271; Kirmanî, 98.

yoğun harekâta bulunmasının sebebi sultan *Celâlü'd-dîn'in* Moğollar ile meşgul olmasındandır. Böylece, vezîr sultanın ancak bir iki seferine katılabilmiş, genellikle müstakilen hareket etmiştir.

Harezmsâh vezîrleri, sultanın vekili olarak, onun çeşitli konulara dair verdiği emirleri de yerine getirmekle vazifeliydiler. Meselâ, sultan *Tökîş*, 1197 de vefat eden oğlu Horasan valisi veliahd *Nasrîü'd-dîn Melikşah*'ın oğlu *Hinduhan*'ın etrafında bir kliğin teşekkül etmesi üzerine, vezîri Nizamî'l-mülk Mesud'u Nişabur'a gönderdi. Vezîr, Horasan işlerini tanzim ve belirlemede olan bozguncu cereyanları bertaraf ederek, gereken tedbirleri aldı⁸².

Sultan Celâlü'd-dîn zamanında devletin ileri gelen erkânından *Emîr Orhan*'a bağlı birlikler, *İsmailîler*'e ait yerleri, bu arada *Tun* ve *Kâin*'i yağma etmişlerdi. Bunun üzerine *Hoy* şehrine gelen *İsmailî* elçisi *Kemalîü'd-dîn*, *Orhan*'ı sultana şikâyet etti. Sultan vezîrine *Orhan* ile elçinin yüzleştirilmesi görevini verdi. Aldığı emri yerine getiren vezîr, her ikisini münakaşaya davet etti. Bu tartışmada elçinin hakaretâmiz sözlerine tahammül edemiyen *Orhan*, ona şiddetle mukabele etti. Ancak, bir müddet sonra *İsmailîler*, *Orhan*'ı *Gence* şehrinde katletmişler, vezirin ikâmet ettiği binaya hücum etmişler, ve onun ferraşlar'ından birini yaralamışlardı. O sırada *Şerefü'l-mülk* orada olmadığı için kurtuldu⁸³.

Sultan Celâlü'd-dîn'in vezirine verdiği özel mahiyetteki görevlerden biri de bir *İsmailî* kervanını tevkif etmek emri olmuştur. Halifenin Moğolları Harezmsâhlar'a karşı tahrik ettiğini tahmin eden Sultan, İsfahan'dan *Şerefü'l-mülk*'e yazdığı mektubda, *İsmailî* tacirleri ile beraber bir Moğol elçisinin de *Suriye*'ye gitmekde olduğunu haber veriyor ve «*Suriye istikâmetine giden veya Anadolu'dan İsmailîler tarafına gelen kervanları durdurunuz, Moğollar tarafından gönderilmiş kimseleri ele geçirirseniz alıkoyunuz ve bana bildiriniz*» şeklinde yazıyordu⁸⁴. Vezîr derhal yollara gözcüler sevketti.

82 Kafesoğlu, 137-138.

83 Nesevî, arab. met., 132; frans. terc., 220; fars. met., 163.

84 Sultan Alaü'd-din Muhammed ve Celalü'd-din Harezmsâh ile Bağdad Abbâsî Halifeleri arasında münaferet vardı. Dünyevi hakimiyet tesis etmek isteyen halife Nasır Gurlular'ı Harezmsâhlar'a karşı hücumla tahrik etmiştir. Alaü'd-din Muhammed de Irak-ı Acem'i zapt ile yeni bir halife dahi tayin etmişti. Onun Bağdad'ı zaptetmek gayesi ile gönderdiği ordu Kürt'lerin hücumları ve şiddetli kış sebebiyle perişan oldu. Nâsır da Cengiz Han'ı Harezmsâhlara karşı harekete geçmeğe teşvik etmiş olmalıdır. Ancak, 1218'de Harezmlîler'in bir Moğol ticaret kervanına mensub dört yüzelli kadar taciri katlettikleri Otrar

Nihayet yetmiş kadar *İsmâîlî*'den mürekkep bir kabile yakalandı. *Harezmliler* bunları öldürdüler ve mallarını gasbettiler. Fakat sultanın arzu ettiği deliller ele geçmedi. Bir müddet sonra *Alamu*'dan gelen bir elçi durumu sultana şikâyet etmişse de, tazminat olarak 30.000 dinar ve on arab atı alabilmiştir⁸⁵.

Celâlü'd-dîn Harezmsah'ın vezîrine tevdi ettiği görevlerden biri de, Ahlat muhasarası sırasında itaatini arzetmeğe gelen Selçuklu soyundan Erzurum Meliki *Rükmü'd-dîn Cihanşah*'ı karşılaması emrini vermek olmuştur. Sultana, *Cihanşah*'ın yaklaşmakta olduğu haberi gelince, o vezirine divân azaları ile beraber misafirin bir günlük yoldan karşılanmasını emretti. Aldığı emri yerine getiren vezîr, *Cihanşah* için *Malazgirt* ile *Ahlat* arasındaki *Buhayr* mevkiinde çadır kurdurdu. O gece misafir melikin çadırında sabaha kadar devam eden bir işret meclisi tertib edildi. *Cihanşah* sabahleyin, *Şerefü'l-mülk*'e 10.000 dinar kıymetinde hediyeler verdi. Hep beraber yola çıktılar. Sultan Erzurum Melikini *Ahlat*'da mutantan bir merasim ile karşıladı⁸⁶.

Bahsimizin başında vezîrin icraatından dolayı yalnız sultana karşı sorumlu olduğuna işaret etmişdik. *Celâlü'd-dîn* devrinde cereyan eden bir olay, bu sorumluluğun, vezirin sultana nakdî ceza ödemek şeklinde müeyyidesinin de mevcudiyetine işaret olabilir. Gerçekden, 1228 yılında *Gürcüler*'in müttefikleri ile *Harezmsahlar*'a hücumu geçeceğini haber alan Sultan, istişare amacı ile devlet adamlarını topladı. *Vezîr Şerefü'l-mülk* düşmanlarının gücünden bahisle savaştan kaçınmaları gerektiğini ileri sürdü. Vezîrin bu mütalaasına çok kızan sultan, önündeki diviti O'nun başına vurarak «*Onlar koyun sürüsüdür, arslan koyun sürüsünün çokluğundan şikâyet eder mi?*» diye bağırды. Fikirlerinin sultan tarafından kabul edilmediğini gören vezîr pişman oldu ve ona 50.000 dinar para cezası ödedi⁸⁷.

olaymdan sonra Moğollar'ın Harezmsahlar'a hücumu kaçınılmaz bir sonuçtu. Ne halife ne de bir başkası tarafından ayrıca tahrik ve teşvike lüzum yoktu. Buna rağmen Celâlü'd-dîn Nâsır'ı dalma itham etmiştir. O, islam aleminde halifeyi müşkül durumda bırakacak delilleri elde etmek için teşebbüsler yaptı. Zikrettiğimiz gibi, içinde bir Moğol elçisinin de bulunduğunu tahmin ettiği bir İsmâîli kervanını tevkif ettirdi. Fakat en ufak bir ipucu elde edemedi.

85 Nesevî, arab. met., 165; frans. terc., 263.

86 Nesevî, arab. met., 185; frans. terc., 307; fars. met., 198-199.

87 Cüveynî, fars. met., II, 171; ing. terc., II, 439.

III. Vezirin protokol bakımından durumu :

Vezîrlik mansıbının sembolleri : Harezmşah vezîrlere-
rinin *vezaret mühürü*'ü vardır. Bu mühür, yüzükteydi. Memuriyet alâmetle-
rinden biri de *altın divit* idi. Sultan Tökiş ve sultan Alâü'd-dîn Muhammed'
in vezîrleri -Sultanların emri mucibince- dört adet *altın mızrak*'a da sahib-
dirlere. Alâü'd-dîn Muhammed'in vezîri *Nizami'l-mülk Nâsiri'd-dîn* sultan
tarafından azl ve *Türkân Hatun* tarafından veliahd *Uzlaşah*'ın vezirliğine
tâyin edildikten sonra, velinimetine güvenerek *altın mızrak* sayısını sekize
çıkarmışdır. Durum aksettirildiğinde sultan çok kızdı⁸⁸. Diğer taraftan sul-
tan *Celâli'd-dîn* vezîrine *altın mızrak* hususunda emir vermedi⁹⁰. Vezirle-
rin üç adet *tuğ*'u olduğunu da biliyoruz⁹¹. Vezirlerin sembol olarak -*sarık*
veya *destar*'ı da olması muhtemeldir⁹². Vezir'in azledildiğinde, bütün alâ-
metlerini hükümdara iade ettiği anlaşılmaktadır. Gerçekden devletin son
veziri *Şerefü'l-mülk*, görevinden uzaklaştırılınca, yüzüğü sultana getirilmiş-
dir⁹³. Hârezmşah veziri günde üç defa *nevbet* çaldırmak hakkına sahibdi.
Gene, vezîrin *hilât-ı vezaret*, *çadır*, *sancak*, *kılıç*, *mesned-i vezaret*'i de vardı.

Vezîrlerin unvan ve lakabları : Harezmşah vezîrleri,
genel olarak, «hace-i cihân» lakabını taşıyorlardı. *Alâüd-dîn Muhammed*'in
vezîrlikten azlettiği *Nizami'l-mülk Nâsiri'd-dîn*, veliahd *Uzlaşah*'ın vezir-
liğine tâyin edilince «hace-i büzürg» lakabını kullanmışdır⁹⁵.

Nizami'l-mülk lakabını taşıyan vezirler -yani devletin ilk üç vezîri- sul-

88 Köprülü, *Harizmşahlar*, 280.

89 Nesevî, arab. met., 31; frans. terc., 55; fars. met., 47.

90 Nesevî, arab. met., 32; frans. terc., 56.

91 Nesevî, aynı yerler.

92 Büyük Selçuklular'da sarık veya destar vezirin alâmetlerindendi (*Ka-
fesoglu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul,
1953. s. 145.

93 Nesevî, arab. met., 231; frans. terc., 386; fars. met., 259.

94 Nesevî, aynı yer.

Diğer taraftan Türkiye Selçuklu Devleti sultanının yüzüğünü verdiği kim-
se onun tarafından görevlendirilmiş demektir. İbn Bibî'ye göre Emir Sadü'd-din
Köpek, Keyhusrev II. den atabey Ay-aba'nın katli için ferman aldıktan sonra
parmağında sultanın yüzüğü olduğu halde divan toplantısına girmiş ve atabeyi
aksakalından yakalayıp dışarı çıkardıktan sonra katletmiştir. Gene Köpek
aynı şekilde Tacü'd-din Pervane'yi de ortadan kaldırdı (*Uzunçarşılı, Osmanlı
Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara, 1945 s. 81).

95 Kafesoğlu, 213; Nesevî, arab. met., 32 ve 96; frans. terc., 56 ve 159;
fars. met., 47 ve 127.

tanın yanında oturmak ve beraber yemek imtiyazına sahibdiler⁹⁶.

Sultanlar vezirlerine «*hâce*» şeklinde hitab ederlerdi. Yalnız, sultan Celâlî'd-*dîn* vezîrine «*Şerefü'l-mülk*» diye hitab etti⁹⁷.

Babasına halef olan vezir ise babasının lakabını taşıyordu. Gerçekden, *Nizâmü'l-mülk Mesud* ölünce yerine geçen oğlu *Sadrü'd-dîn Ali* de *Nizamü'l-mülk* lakabını almışdır⁹⁸.

Sâhib-i divân-ı inşâ (münşi)nin kaleme aldığı resmî evrakda vezîrden bahsetmek gerektiğinde adı yazılırdı. Meselâ, *Şerefü'l-mülk*, *Fahriü'd-dîn Cendî* şeklinde kaydedildi⁹⁹. Devlet erkânı ise vezîre mektup yazdıklarında protokole uygun birçok unvan ile hitab ederlerdi¹⁰⁰. *Emîr Orhan*, hakaret olarak *hâce-taş* şeklinde yazmıştır.

Vezîr'in ferman veya resmî belgelere tevkiini¹⁰¹ koyması usuldeni. *Nizamü'l-mülk Nasirü'd-dîn* evvelâ «*hace-i cihan*» sonra da «*hace-i büzurg*» tevkiini kullanmışdır¹⁰². Nesevi'de Şerefü'l-mülk'ün «kendi alameti»nden ve «tevki»inden bahsetmektedir¹⁰³.

Şerefü'l-mülk sultanın tevkilerine « الحمد لله العظيم »
divanın tevkilerine « الديوان الاعلى »
kendi tevkilerine « اعتماد كتنده »

şeklinde kayıtlar düşüyordu¹⁰⁴.

Vezîrin makam mahalli ve mahiyeti: Vezîrin çalışma yeri «*divan-ı vezâret*»dir. Sevk ve idare eden, vazifeli olarak kendisinden başka faaliyet gösteren memur, *naib*¹⁰⁵ vezîrin vekili¹⁰⁶ olarak görevli-

96 Köprülü, *Harizmşahlar*, 280.

97 Nesevî, aynı yer.

98 Kirmanî, 95.

99 Nesevî, arab. met., 229; frans. terc., 382; fars. met., 256.

100 Nesevî, arab. met., 118; frans. terc., 195.

101 Horst, tevkiin vesikalarda bulunan sembol veya işaret anlamına geldiğini, ayrıca *mühür* manasına geldiğini, *tuğra* ile aynı olduğunun edebî kaynaklardaki bilgilere istinaden ileri sürmektedir (a.g.e., 122; Köymen, 325).

102 Kafesoğlu, 213.

103 Nesevî, arab. met; 134; frans. terc; 223; fars. met; 161.

104 Nesevî, arab. met; 234; fran. terc; 391; fars. met; 263-264.

105 Horst, nâib teriminin anlamı üzerinde durmakta, önde gelen manasının temsilci ve mümessil olduğunu, çoğul olarak mesai arkadaşları, mâdunlar manasına geldiğini belirtiyor. Meselâ, vezir bazı vazifeleri «temsilcileri» ne (nüvvâb veya nâiban'ma havale eder ise, bu taktirde şüphesiz vezir vekili (vezir nâibi) kastedilmez; bilâkis emrinde bulunanlar kastedilmiş olur (a.g.e., 120;

dir. Vezîr naibi, hükümdar tarafından bir *menşur* ile tâyin edilir. Bu memuriyette ekseriya *sâhib-i divân-ı inşa ve tuğra* tâyin edilir. *Nâib*, vezîrin yokluğunda sultanın vezîri addedilirdi. Bu itibarla vezîr nâibi, vezîrin bütün görevlerinde yetki sahibidir¹⁰⁷. Sultanlar, gerekince re'sen nâib ile de temas kuruyorlardı. Nitekim, *Celâlü'd-dîn Harezşah*, saltanatının sonuna doğru şiddetli moğol takibatı altındayken, *Münşî Nesevî*'ye, harekât ile ilgili bir konuda, vezîrinin nâibine mektup yazmasını emretmiştir¹⁰⁸. Gene, *Celâlü'd-dîn, Ahlat*'ı zaptettikten sonra esir ettiği *Melik Adil*'in oğlu *Mücirü'd-dîn Yakub*'u, *Melik Eşref*'in yanına göndermeğe karar vermiş, *Şerefü'l-mülk'e*, *Mücirü'd-dîn*'e refakat etmesi için bir elçi görevlendirmesini emretmiştir. Vezîr elçi olarak nâibi *Muinü'd-dîn Kummî*'yi uygun gördü¹⁰⁹. Gene, *Şerefü'l-mülk naibi Baherzî*'yi, Azerbaycan atabeyinin eski ve *Sultan Celâlü'd-dîn*'in yeni karısı Hatunun iktâ sahası olan *Selmas, Urmiye ve Hoy*'a aşar tahsili için göndermiştir¹¹⁰.

Vezîrin görev ve yetkilerinin çok geniş olduğu nazarı itibare alındığında, onun bu vazifelerinin tümünü şahsen yerine getiremeyeceği anlaşılır. Bu bakımdan, onun kendi yetkileri çerçevesi dahilinde muhtelif kimseleri görevlendirdiği vakiydi. Bu vazifelilerde genel olarak *naiban, ibin* veya *nuvvab* sıfatını taşıyorlardı¹¹¹.

Divân-ı vezâret'de, *nüvvab-ı divân-ı vezâret*'den başka *vezîrlük kâtibleri* (emirleri yazan muharriran-ı hutut-ı vezâret) ve *memurlar* (gumâşteğân) vardı¹¹². *Küttab* ve *muharriran*, defter-i divan ile vezâret ve ceraid kayıtlarını tutmak ve muhafaza etmek ile görevliyidiler¹¹³.

Vezâret divanındaki bütün bu *memurlar* (eshâb-ı divân)ın âmiri olarak

Köymen, 322) Nesevî'de de vezîrin nüvvabı geçmektedir (Arab. met., 123; frans. terc., 206; fars. met., 153).

106 Bilindiği gibi, o devirlerde yüksek memurların hepsinin nâibleri vardı. Bir memurun bazen bir kaç memuriyeti olur, o da bunları nâibleriyle idare ederdi.

107 Horst, 120; Köymen, 322.

108 Nesevî, arab. met., 221, frans. terc., 368; fars. met., 243.

109 Nesevî, arab. met., 224; frans. terc., 373; fars. met., 246.

110 Nesevî Baherzî'den vezîr olarak bahsediyor. Gene Nesevî, Muinü'd-din Kummî adındaki birinden de «*Şerefü'l-mülk'ün vezîri*» olarak bahsetmekteyse de, bu zatların onu nâibi olduğu aşıkardır (arab. met., 153; frans. terc., 254).

111 Horst, 118; Köymen, 320.

112 Horst, 119; Köymen, 322.

113 Nesevî, arab. met., 132; frans. terc., 220; fars. met., 164.

vezîrin¹¹⁴ maiyetine tevcih ettiği vazifeler daha ziyade vergi tahsilatıyla ilgiliydi.

Şerefü'l-mülk, *Mukan*'dayken bazı Türkmen beylerinin vergisini toplamak için *memurlar*'ını (ummal) yolladı. Beraberinde *evbâş* takımından bazı kimseler olduğu halde *heyl hane-i Kucab Arslan*'a giden *Sırac-ı Harezmi* adındaki *âmil*, halkdan, her gün kendileri için otuz koyun kesilmesini istedi ve takatlerinin üstünde de taleplerde bulundu. O'na «*Sen, vezîrin yanına dön, biz vergimizi hazineye kendimiz ödeyeceğiz, sana ihtiyacımız yok*» dediler. Bunun üzerine, *Sırac*, vezîre giderek durumu anlattı ve onları şikâyet etti. *Mukan*'dan hareket eden *Şerefü'l-mülk*, *Aras nehri*'ni geçti, *Türkmenler*'in sürülerini önüne katarak *Baylakan*'a kadar sürdü. Otuz bin baş hayvanın dört binini gaspettikten sonra, gerisini askerlere dağıttı. Böylece, *Türkmenler*'i sert bir şekilde cezalandırdı¹¹⁵. Gene, *Şerefü'l-mülk*, yukarıda zikrettiğimiz üzere, *Şirvanşah*'a vergi tahsili için resul göndermiştir. Vergi tahsilatının yapılmaması üzerine de askerî harekâta girişmiştir¹¹⁶.

Kaynaklarımızda, vezîrin teşviki ile maiyetinin görevlerini kötüye kullandıklarına dair de misaller vardır: *Şerefü'l-mülk*, *Sermara* ve civarını, *Nesevi*'nin aracılığı ile *Hüsamü'd-dîn Hızır* adındaki birine tevcih etmiş, ancak vazifesini ifâda kusuru görülen buranın eski hâkimi ile oğlunu yakalaması ve 10.000 dinarlık bir meblâğı kendisine ödemesi şartını ileri sürmüştür. Teklifleri kabul eden *Hüsamü'd-dîn* daha mıntıkasına gitmeden vezîrin eshabı'nın ellerindeki hüccetler ile paranın ödenmesi talebi ile karşılaşmıştır¹¹⁷.

Bütün bu memurlardan başka, *Divân-ı vezâret*'de vezîrin hizmetine bakan *ferraş*'lar vardır¹¹⁸.

Vezîrin sultan ile münasebetleri: Vezîrin, sultan tarafından kabulü, ona refakatı ve aralarındaki mektup teatisi protokoldeki yerini tâyin bakımından önemlidir.

Harezmsahlara vezîrleri, sultanların tertiblediği, ruz-i bâr da toplu kabullere katılıyor ve hükümdarın sağ tarafında oturuyorlardı. Yalnız Celâlî'd-dîn vezîri rûz-i bar da hâcibler ile beraber sultanın karşısında yer al-

114 Horst, 118; Köymen, 319.

115 Nesevi, arab. met., 152; frans. terc., 264-265; fars. met., 180.

116 Nesevi, arab. met., 153; frans. terc., 266; fars. met., 181.

117 Nesevi, arab. met., 203; frans. terc., 339-340; fars. met., 218.

118 Nesevi, arab. met., 132; frans. terc., 220; fars. met., 164.

dı¹¹⁹. Bunun sebebi Şerefü'l-mülk'ün bu makama hâciblikden gelmesi olabilir.

Vezîrler, sultanın huzurunda asla şarap içmezlerdi. Nitekim Sultan Celâlî'd-dîn, Şerefü'l-mülk'ü azletmeden evvel -ananenin zıddına olarak- O'na şarab içmeği teklif etmiştir. Vezir -durumun hükümdar nezdinde sağlamlaştığını zannederek- bu teklifden mütehassis oldu. Sultanın bu teklifini duyanlar ise, vezîrin makamını muhafaza edemeyeceğini anlamışlardı¹²⁰.

Vezîr, meşveret ve harb meclisleri'nde bulunuyordu. Nitekim, *Celâlî'd-dîn Harezşah*, *Hindistan'dan İran'a* avdet ettiğinde *Kirman'a* uğradı. Buranın hâkimi *Barak Hâcib'in*¹²¹ kendisine itaatini arzemesine rağmen, sadakatinden şüpheye düşen sultan, eshabı ile meşveret etti. *Emîr Orhan, Barak'ın* tevkifiyle *Kirman'ın* zapt edilerek ilhak edilmesi mütalâasında bulundu. *Vezir Şerefü'l-mülk* ise «*Barak bu ülkede valiler ve hâkimler arasında itaat gösteren ilk adamdır. Şayet sadakat göstermedi diye alelacele cezalandırılırsa gönüllere endişe düşer, zihinler münfail olur, birçok kimse de bizden uzaklaşır*» dedi. Neticede, sultan, *Barak'ı* tevkifden vazgeçti¹²².

Gürcüler'e yapılan seferlerin birinde de toplanan meclisinde yukarıda naklettiğimiz gibi -vezirin fikirlerini beğenmeyen *Sultan Celâlî'd-dîn*, O'nun başına *divit* ile vurmuşdur¹²³.

Vezîr, sultana muhtelif konularda teklif veya telkinler de yapıyordu. Şüphesiz bunları kabul veya reddetmek sultanın takdirine kalmıştı.

Sultan Celâlî'd-dîn 1225 senesinde *Arrân'a* hâkim olduktan sonra *Şirvanşah'a* bir elçi yollayarak, vaktiyle Büyük Selçuklu İmparatoru *Melikşah'a* taahhüt ettikleri *bâc*¹²⁴ın kendi hazinesine de ödenmesini talep etti. *Şirvanşah'ın* bazı bahaneler ileri sürmesi üzerine 50.000 dinar üzerine mütakata varıldı. Sultan, *Arrân'dan* geçerken, *Şirvanşah'ı* kabul etti ve onun hediyesi olan beş yüz Türk atını aldı. *Şirvanşah, Şerefü'l-mülk'e* de elli adet at hediye etti. Atları azımsayan vezîr, sultana *Şirvanşah'ın* tevkifini ve hâkim olduğu mıntikanın ilhakını telkin etmişse de reddedilmiştir. Hatta, sultan, *Nesevî'ye, bac'dan* 20.000 dinarın indirilmesine dair bir tevki hazırlamasını emretti ve *Şirvanşah'ı hil'at'ledi*¹²⁵.

119 Nesevî, aynı yer.

120 Nesevî, arab. met., 226; frans. terc., 377; fars. met., 251.

121 Aynı yer.

122 Nesevî, arab. met., 96; frans. terc., 158; fars. met., 127.

123 Cüveynî, fars. met., II. 171; ing. terc., II, 439.

124 Yol geçiş vergisi olup, yolların emniyetini sağlamak için tahsil edilir.

125 Nesevî, arab. met., 165; frans. terc., 292; fars. met., 193.

Sultan Celâlî'd-dîn, Ahlat'ı ikinci defa muhasara ettiğinde¹²⁶, Melik Adil'in oğlu Mücirî'd-dîn Yakub surun üzerine çıkararak onu görüşmeğe davet etti. Bu davete icabet eden sultan muhatabının karşılıklı mübareze tekelifini kabul etti. Her ikisi ertesi sabah için sözleştiler. Bunu haber alan Şerefî'l-mülk, sultanın düellodan vazgeçmesini, zira Mücirî'd-dîn'in onu küvfü olmadığını telkin etmek istediye de başaramadı. Sultan hasmiyle karşılaşmak üzere kararlaştırılan saatte gitti, ancak, rakibi gelmedi¹²⁷.

Vezîr, sultanın emri üzerine, seyahatlerde ona refakat ederdi. Nitekim Celâlî'd-dîn, Irak-ı Acem'e yaptığı seyahatlerin birine vezirini de götürmüş, ancak Hemedan yakınlarındayken, Azerbaycan'da karışıklık çıktığını haber alınca, O'nu duruma hâkim olması için geri göndermiştir¹²⁸. Gene, Celâlî'd-dîn, Gürcistan seferlerinin birinden dönerken ordusunu Ahlat'a yollamış, kendisi mahiyetinde vezîri, hâcibleri, havassı gulamları ve bin kadar süvariyle Nahcevan'a gitmiştir¹²⁹.

Vezîr, gerektiği zaman herhangi bir mesele hakkında mektub ile sultana izahat verirdi. Şerefî'l-Mülk -yukarıda da bir vesileyle yazdığımız gibi Tebriz'den Gürcistan'da bulunan sultana yazdığı bir mektubda, Şemsî'd-dîn Tugraî ve kardeşinin oğlu Nizamü'd-dîn'in, Azerbaycan'a hâkim olmak için faaliyete geçtiklerini bildirmişdir¹³⁰. Gene Şerefî'l-mülk, Gence'deyken, Ahlat'ı ilk defa kuşatan sultana mektuplar yazarak, Gürcüler'in Tiflis'e hücum etmeleri ihtimalinden bahisle yardım istemiştir. Bunun üzerine sultan muhasarayı kaldırmak zorunda kaldı¹³¹. Vezîrin bayındırlık alanındaki yetkileri bahsinde gördüğümüz gibi, Şerefî'l-mülk, sultana gönderdiği kısa bir mektub (rika)da takdim ettiği hediyeleri de yazmıştır¹³².

Şerefî'l-mülk, saltanatının sonuna doğru şiddetli Moğol takibatına mâruz kalan ve o sırada Mukan'da bulunan Celâlî'd-dîn'e gönderdiği ibir mektubda «Alamut'un elçisi Esedü'd-dîn Mevdud Moğollar'a yazdığı bir mektubda onları davet ediyor. Bu mektub benim elime geçti. Esedü'd-dîn ile maiyetini öldürttüm» şeklinde yazıyordu¹³³.

Şerefî'l-mülk, Tiflis'deyken, birara, sultandan haber alamamış, bir kaç

126 Nesevî, aynı yerler.

127 Nesevî, arab. met., 193; frans. terc., 321; fars. met., 207.

128 Nesevî, arab. met., 151; frans. terc., 251.

129 Nesevî, arab. met., 181; frans. terc., 300; fars. met., 189.

130 Nesevî, arab. met., 110; frans. terc., 190-191; fars. met., 145.

131 Nesevî, arab. met., 125; frans. terc., 209; fars. met., 155.

132 Nesevî, arab. met., 129; frans. terc., 214-215; fars. met., 160.

133 Nesevî, arab. met., 215; frans. terc., 360; fars. met., 233.

gün sonra sultanın Irak'dan Nahcevan'a geldiği haberini veren hâcib-i hass *Tâciü'd-dîn Kılıç*'a 4000 dinar hediye etmiştir¹³⁴.

Vezîrin kabulleri : Vezîr yabancı devletlerin elçilerini kabul ediyor; bilfiil diplomatik faaliyette bulunuyordu. Vezîr tarafından kabul edilen elçi el öptüyordu.

Şerefü'l-mülk, Hoy civarındayken, *Türkiye Selçuklu Devleti*'nin elçisi İmâdü'd-dîn bir mektubu hâmilin geldi. Sultan *Alâü'd-dîn Keykubad*'ın vezîrinin imzasını taşıyan mektubda, dostane ilişkilerin korunması temenni edilmekte ve icabettiği zaman yardım yapabilecekleri ifade edilmekteydi. *Şerefü'l-mülk* elçiye iltifat etmiş ve ağırlamıştır. Elçiyi hil'atleyen vezîr O'na katır, koşum ve yular takımları ve gerdanlık hediye etmiştir¹³⁵. *Şerefü'l-mülk* eski Azerbaycan atabeyi *Özbek*'in bir kölesine iktâ verdikten sonra, eshabına yüz elli hil'at vermiş, ayrıca at, yular takımı ve gerdanlık hediye etmiştir¹³⁶.

Şerefü'l-mülk, *Ahlat*'ın ikinci defa muhasarası sırasında *Alâü'd-dîn Keykubad* tarafından yollanan *Şemsü'd-dîn Altunaba* ve *Kemâlî'd-dîn Kam-yar*'ı -sultan tarafından kabullerini müteakib- kabul etmiştir. *Nesevî*'ye göre *Şerefü'l-mülk* sert konuşarak «Eğer, sultanımız bana müsaade etse tek başına ülkenize girer ve fütihat yapardım» demiştir. Elçiler gittikten sonra *Nesevî*, vezîrden huşunetinin sebebini sordu. Vezîr de «Onların sultanı bizim dostluğumuzu kazanmağa ve iyi münasebetler tesisine çalışıyor, elçileriye uşak ve köledir. Bana getirdikleri hediye de 2.000 dinar değerinde bile değil» demiştir¹³⁷.

Yukarıda, *İsmailîler*'in *Gence*'de *Emîr Orhan*'ı katlettiklerini ve vezîrin

134 Nesevî, arab. met., 125; frans. terc., 208; fars. met., 154 (Farsçada vezîrin 4.000 dinar mükâfat verdiği kaydı yoktur.).

135 Nesevî, arab. met., 200; frans. terc., 257; fars. met., 178. O. Turan, *Nesevî*'nin mektubda *Selahü'd-dîn* olarak geçen elçinin adının İmâdü'd-dîn olarak kaydettiğini, aradaki zamanın kifayetsizliği sebebiyle başka bir elçinin bahis mevzu olamayacağına dikkati çekiyor (*Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, s. 89). *Şerefü'l-mülk*'ün elçiyi kabulü ve olayların değerlendirilmesi için bk. Aynı eser, aynı yerler.

136 Nesevî, arab. met., 165; frans. terc., 275; fars. met., 187.

137 Nesevî, arab. met., 197; frans. terc., 329; fars. met., 237.

İbn Bibî, *Nesevî*'deki olayları zikretmemekte, *Altun-aba*'nın yer öpmek için nikris hastalığı olduğunu ileri sürerek Sultan *Celalü'd-dîn*'in huzurunda yer öpmekten imtina ettiğini, vezîr *Şerefü'l-mülk*'den iyi muamele gördüğünü, kabul edilince el öpmek mazereti kabul olunup *Keykubad* tarafından gönderilen mektup, haber ve hediyeleri takdim ettiğini yazmaktadır (*Turan*, a.g.e., 98-99).

ikâmetgâhına da girdiklerini kaydetmişdik. Bu sırada *Alamut*'dan sultan ile görüşmek için gelen elçi *Bedriü'd-dîn Ahmed, Baylakan*'a vardı. Ancak burada vukua gelen olaylara muttali olan elçi yoluna devam etmekden çekindi, ve endişesini izale etmek için vezîre mektub yazdı. *İsmailîler*'den çekinen vezîr, elçiye gelmesini ve arzularını yerine getireceğini vâdetti. Bunun üzerine elçi geldi. Yapılan müzakerelerde elçi, ülkelerine yapılan tecavüzlerin durdurulmasını istedi. Vezîr de onların Moğol istilâsı sırasında ellerine geçirdikleri *Damegan* şehrinin iade edilmesini talebetti. Neticede, *Damegan*'ın *İsmailîler*'de kalması, buna mukabil yılda 30.000 dinar ödemeleri kararlaştırıldı. Bunu müteakib vezîr ve elçi yola çıktılar. Serav şehri civarında kurulan bir şarab meclisi'nde, elçi içkinin tesiriyle «*Şurada duran askerlerinizin içinde benim fedailerim var. Bunlardan bazıları sizin hademeniz ve gulamınızdır, bazıları da ahırlarınızda hizmet ederler. Hatta sultanınızın çavuşları arasında bile İsmailî vardır*» dedi. Çok korkan vezîr «*Allah*» diye haykırdı ve aman işareti olarak mendilini verdi; elçiye fedaileri göstermesi için ısrar etti. Bunun üzerine *Bedriü'd-dîn* beş ismailî çağırdı. Bunlardan biri vezîre «*Ben filan yerde fırsat bulunca seni öldürebilirim, ancak emir almam gerekir*» dedi. Vezîr bu sözler üzerine elbisesini çıkardı, sadece gömlekle kaldı ve «*bunun sebebi nedir? Alâü'd-dîn benden ne istiyor? Benden ne günah ve taksir sâdır olduki kanımı istiyorsunuz? Ben Sultanımın bendesi olduğu kadar, O'nun da kuluyum. İşte şimdi elinizdeyim, ne isterseniz yapın*» dedi. Bu olayı duyan sultan *Celâlîü'd-dîn* havassmdan birini yollayarak fedailerin, vezîrin çadırının önünde yakılmalarını emretti. Onlar ateşe atılarak katledildiler. Müteakib günlerde gelen *İsmailî elçisi Selâhü'd-dîn Ali*, vezîr tarafından kabul edildi. Elçi vezîrden, selâmeti namına, öldürülen fedailer için 10.000 dinar diyet istedi. Şerefü'l-mülk elçiye mutadın üstünde iltifat etti ve teşrif-i fahir verdi. Ayrıca, *İsmailîler*'in her yıl ödemeleri gereken 30.000 dinarın 10.000 ini tenzil ettiğine dair belgeyi tasdik etti¹³⁸.

Diğer taraftan, yabancı devlet hükümdarları Harezmsah vezîri nezdinde diplomatik teşebbüsler yapıyorlardı. *Celâlîü'd-dîn Harezmsah*'ın Yassıçimen'de Türkiye Selçuklu ve Eyyubî orduları önünde uğradığı hezimetten sonra, *Melik Eşref, Sekmanabad*'da bulunan *Şerefü'l-mülk*'e haber göndererek «*Senin sultanın İslâmın sultanıdır, o Müslümanlar ile Tatarlar arasında bir seddir. Babasının ölümünün islâmiyetin zaferi için ağır sonuçlar doğurduğunu biliyoruz. Celâlîü'd-dîn'in sukûtunun islâmın sukûtu olduğunu ve bütün dünyaya şerrin geleceğini de biliyoruz*» diyor ve vezîrden sultanını dos-

138 Nesevî, arab. met., 133-134; frans. terc., 221-222; fars. met., 164-166.

tane bir uzlaşmaya ikna etmesini istiyor, kendisinin *Alâü'd-dîn Keykubad* ve Melik Kâmil üzerine müessir olabileceğini ilâve ediyordu. *Şerefü'l-mülk* bu teklifleri *Celâlü'd-dîn*'e kabul ettirmiş ve elçi teatisi kararlaştırılmışdır¹³⁹.

Vezîrin devlet erkânını da kabulü protokoler bazı esaslara bağlıydı. Görünüşe göre -başta saray mensupları olmak üzere bütün ileri gelen zevat- kabul edildiklerinde yer öpüyorlardı. Gerçekden, *Alâü'd-dîn Muhammed* tarafından vazifesinden uzaklaştırılan vezîr *Nizâmü'l-mülk Nasrû'd-dîn*'den, sultanın emriyle divân defterlerini istemeğe gelen *Hâcib Sadü'd-dîn*, yer öpmüşdür¹⁴⁰.

Diğer taraftan, vezîr, devlet işleri hakkında meşverette bulunuyordu. Onun istişare ettiği kimselerin hüviyeti hakkında kesin bilgimiz yoktur. Zira, *Nesevî*'de aralarında kendisinin de bulunduğu *Şerefü'l-mülk*'ün eshabı ile meşveret ettiği kaydından başka malûmata rastlayamıyoruz. Ancak, vezîrin divan azaları, naibleri ve maiyetindeki memurlar ile istişarede bulunduğu muhakkaktır. Gerçekten, *Şerefü'l-mülk*, yukarıda kabulünü zikrettiğimiz *Türkiye Selçuklu Devleti*'nin elçisi İmadü'd-dîn'e verilecek cevap hakkında meşveret meclisi toplamışdır. Heyet üyeleri bilittifak *Selçuklular*'dan mâlî yardım talep edilmesini tavsiye ettiler. Daha sonra konuşan *Nesevî* de fikirlerini izah etmişdir¹⁴¹.

IV. Vezîrin gelir kaynakları :

Harezmşah vezîrlerinin gelirleri başlıca üç kaynaktan temin ediliyordu. Bu kaynağın birincisi, divan vergilerinden maaş ve masraf tazminatı olarak vezîre ödenen meblâğdı. Bu husus sultan tarafından yayınlanan vezîrin tâyin menşurunda açıkça yer alır, «şu kadar bin dinar» tahsisat (mersûm) alacağı kaydedilirdi. Vezîrin ikinci gelir yeri -diğer askerî ve sivil rical gibi- iktâ muntıkaları idi¹⁴².

Vezîrin üçüncü ve önemli gelirini ise ülkenin her tarafındaki bütün iktâlardan ve hatta sultana ait emlâk ve araziden aldığı aşar teşkil ediyordu¹⁴³. Bununla beraber, *Sultan Tökiş* ve *Sultan Alâü'd-dîn Muhammed*'in vezîrleri aşarı gayriresmî olarak -*Nesevî*'nin tâbiriyle gizli- almışlardır. *Celâlü'd-dîn*

139 Nesevî, arab. met., 209; frans. terc., 348; fars. met., 223-224.

140 Nesevî, arab. met., 30; frans. terc., 53; fars. met., 46.

141 Nesevî, arab. met., frans. terc., 258-259; fars. met., 178-179.

142 Horst, 180; Köymen, 322.

143 Köprülü, *Harizmşahlar*, 280.

Harezmşah'ın vezîri *Şerefü'l-mülk* ise vezâretinin ilk yıllarında açıkça aşar ödenmesini talep ediyordu. Ancak, elinde resmî bir belge olmadığı için ödeme yapmayanları, zorlayamıyordu. Daha sonra sultan vezîre aşar ödenmesini resmen yürürlüğe koydu. *Yolak mahkemesi*¹⁴⁴ azaları olan *Dai-Han* ve *Atlas Melik* bu hususu vezîre tebliğ ettiler. *Şerefü'l-mülk* de onlara 5.000 dinar hediye etti.

Vezîrlerin aşardan mütevellit gelirlerinin miktarı hakkında da kesin bilgimiz yoktur. Bununla beraber *Şerefü'l-mülk*'ün *Irak-ı Acem* eyaletinden-naib *Şerefü'd-dîn Alî*'nin çıkardığı bazı zorluklara rağmen- yıllık 70.000 dinar geliri olduğunu biliyoruz¹⁴⁵.

**

Harezmşah vezîrleri kendilerine hukuken tanınmış olan gelirlerinin dışında, gayri kanunî yollardan da menfaat temin ediyorlardı. *Alâü'd-dîn Muhammed*'in ve *Celâlü'd-dîn Harezmşah*'ın vezîrlerinden bazılarının gasb, rüşvet ve tehdit ile gelirlerini arttırdıklarına dair örneklere sahibiz.

Alâü'd-dîn Muhammed'in vezîri *Nizâmü'l-mülk Nâsırü'd-dîn*'in devlet memurlarından, ulemadan, fakihlerden ve halkdan gayrikanunî olarak aldığı paralar ve yaptığı yolsuzluklar sultana kadar aksetmişti. Sultan Nişabur da bulunduğu sırada buranın ve «te v a b i» inin kadılığına *Nişabur Kadı-i Leşker*'i olup sultan *Tökiş* zamanından beri devlete hizmetleri olan devrin seçkin siması *Sadrü'd-dîn Cendî*'yi tâyin etmişti. Bu vesileyle sultan kadıya *hil'at-ı fahir* ile çeşitli hediyeler vermiş; kardeşlerine, naiblerine ve vekillerine de *hil'at-ı saltanat* giydirmişti. Ancak sultan vezirin, kadıdan hediye vsair adı altında para talep edeceğini bildiğinden O'na herne şekilde olursa olsun hiç kimseye bir şey vermemesini emretti. Bir müddet sonra vezîr tarafından gönderilen bir adam kadıya, efendisini ihmalden çıkacak tehlikeye işaret etti. Endişeye düşen kadı, vezîre 4.000 dinar yolladı. Duruma muttali olan sultan, hâciblerinden birini vezîre göndererek, kadı'nın ona gizli olarak yolladığı parayı muhtevi keseyi müsadere etti. Sultan meclis-i âm tertib ederek kadıyı isticvap etti. *Sadrü'd-dîn*, sultanın başı üzerine yemin ederek ve-

144 O. Turan, Harezmşahlar'da Yolak ve İhanlılar'da Yargu adıyla orduda askerî dava ve hukuk işlerine bakan mahkemelerin eski Türk adetlerine göre hüküm veren ve başlarında komutanlar bulunan müesseselerin kadıaskerlik makamının menşei olabileceğine dikkati çekiyor (a.g.e., 46-47).

145 Nesevî, arab. met., 171; frans. terc., 285-286.

zîre para vermediğini söyledi. Bunun üzerine sultan kesenin ortaya çıkarılmasını emretti. *Alâ'üd-dîn Muhammed* hâdiseyi müteakib vezîr ve kadıyı görevlerinden uzaklaştırmışdır¹⁴⁶.

Nizâmü'l-mülk Nasrîü'd-dîn azledildikten sonra bile -hâmisi *Türkân Hatuna* güvenerek- yolsuzluklarına devam etti. Eski vezîr *Gürganç*'a geldiğinde -Hatunun emriyle- kalabalık bir halk kitlesi tarafından karşılandı. O, merasim sırasında kalabalığın arkasında kalan Harezmi hanefileri reisi ihtiyar *Burhânü'd-dîn*'in gecikmesinin bünyesinin zayıflığından ileri geldiği şeklindeki mazeretini kabul etmemiş ve «Bu hareket bünyenin zayıflığından değil, niyetinin kötülüğündendir» demiştir. *Nizâmü'l-mülk*, onu 100.000 dinar aldıktan sonra serbest bırakmıştır.

Gene, *Nizâmü'l-mülk*, *Hârizm* ve civarının âmil¹⁴⁷ i olan *Kerimü'd-dîn Tayfurî*'yi tevkiif ettirerek külliyatlı parasını almıştır. *Amil* de durumu sultana aksettirdi. Sultan havassından *İzzü'd-dîn Tuğrul*'u *Nizâmü'l-mülk*'ün başını getirmesi için *Gürganç*'a yolladı. *İzzü'd-dîn*'in gelişindeki maksadı sezen *Türkân Hatun*, sultanın emrini icra ettirmediği gibi, *Nizâmü'l-mülk*'ü, veliahd *Uzlaşah*'ın vezirliğine tâyin etti¹⁴⁸.

Bilindiği gibi, *Alâ'üd-dîn Muhammed*, *Nizâmü'l-mülk*'ü azlettikten sonra vezâret müessesesini kaldırmış ve vezîrin yetkilerini altı kişilik bir kurula tevdi etmiştir. Ancak gene rüşvet ve sulistimalin önüne geçilememiş bu altı kişi de seleflerinin yolunda yürümüşlerdir.

Celâlîü'd-dîn Hârezmşah'ın vezîri *Şerefü'l-mülk*'ün adı da birçok yolsuzluk olayına karışmıştır. Bu, bilhassa, yüksek memuriyetlere tâyin ettiklerinden para almak şeklinde oluyordu. Yukarıda bir vesileyle gördüğümüz gibi, *Şerefü'l-mülk*, *Sermara* ve civarını tevcih ettiği *Hüsâmü'd-dîn Hızır*'dan 10.000 dinar talep etmiştir¹⁴⁹.

V. Vezîrlerin göreve devam süreleri-azilleri, akıbetleri :

Devletin genişlediği ve bir İmparatorluk haline geldiği *Tökiş* ve -son yılları hariç- *Alâ'üd-dîn Muhammed*'in ve *Celâlîü'd-dîn Hârezmşah*'ın saltanatları devirlerinde vezîrler uzun yıllar makamlarını muhafaza etmişlerdir.

146 Kafesoğlu, 211-212; Nesevî, arab. met., 29; frans. terc., 51; fars. met., 42-44.

147 Nesevî, âmil'in vali manasına geldiğini tasrih etmiştir (Arab. met., 31; frans. terc., 54).

148 Kafesoğlu, 212-213; Nesevî, arab. met., 31; frans. terc., 54; fars. met., 46-47.

149 Nesevî, arab. met., 203; frans. terc., 339-340; fars. met., 218.

Nizâmü'l-mülk Mesud, batınîler tarafından katledilinceye kadar altı yıl bu görevde (1194-1200) bulunmuş, halefi ve oğlu *Sadriü'd-dîn Ali* ise on yıl süreyle (1200-1210) vazife görmüştür¹⁵⁰.

Nizâmü'l-mülk Nasirü'd-dîn'in altı yedi yıl vezârette bulunduğu tahmin edilebilir.

Devletin Moğol hücumuna maruz kaldığı 1218-1220 yılları arasındaki kısa sürede vezîrler değiştirilmiştir. Bunların bir kısmı -aşağıda göreceğimiz gibi- başka devletlere iltica etmiş ve orada görev almışlardır.

Harezmsahlara Devleti'nin son sultanı Celâlü'd-dîn devrindeyse -Moğol istilâ ve baskısı son haddine varmıştı.- Altı yıl süre (1224-1230) ile Şerefü'l-mülk vezâret makamını işgal etmiştir¹⁵¹.

*

**

Tökiş'in vezîri *Nizâmü'l-mülk Mesud*, Batınîler tarafından öldürülmüştür. Onlar, *Tökiş*'in kendilerine karşı giriştiği başarılı harekâtın müşevvinin vezîr olduğu sonucuna vardılar¹⁵². *Nizâmü'l-mülk Mesud* bargah-ı saltanat'da hükümdarın yanındayken, iki fedâî onu arkasından ve başının yanından hançerler ile vurarak katlettiler¹⁵³.

Vezîr Sadriü'd-dîn Ali ise *Alaiü'd-dîn Muhammed* tarafından görevinden

150 Kirmanî, 96.

151 Köprülü, Harezmsah sultanlarının yüksek kültürlü oldukları için devlet idaresini fiilî olarak ellerinde tuttuklarını, bilhassa Alaü'd-din Muhammed'in annesiyle arasındaki rekabetin etkisiyle bu hususda çok titiz davrandığını, bundan dolayı mesela Büyük Selçuklu devrindeki Nizamü'l-mülk gibi mevkiini uzun süre muhafaza etmiş nüfuzlu vezirlere tesadüf edilemediğini yazıyor (a.g.e., 280).

152 Kafesoğlu, 145.

153 Cüveynî, fars. met., 45; ing. terc., 60; 314; Akilî, 267; Kirmanî, 94.

Ravendî ise bu olayı şöyle nakleder : *Harezmsah ordusu her defasında Irak'tan pek çok ganimet götürdü. Bu defa müslümanların elinde hiç bir şey kalmamış olduğundan, Kazvin civarına gittiler ve mülhitlerin vilâyetlerinden tamam bir nimet ele geçirdiler. Irak'ı harap ve perişan bir halde bırakıp, o memleketten tamahlarını kaldırdılar. Harezmsah, Harezmsah'e gidince, vezîrine kızdı. Çünkü Mayaçık'ı o korumuştu. Mülhitlere emir verdi, vezîrin kafası kesildi ve Mayaçık başaşağı darağacına çekildi (Râhatü's-sudûr ve ayetü's-sürûr (terc. ed. A. Ateş) II, Ankara, 1960. s. 368).*

Bu suretle Ravendî, *Tökiş*'in Batmiler ile işbirliği yaptığını yazıyor. Bu husus kabule şayan olmamakla beraber Batınîler'in zaman zaman sultanlar nezdinde bu kabil teşebbüsler yaptıkları malumdur.

uzaklaştırıldı. Zira, sultana bu vezîrden «bıkkınlık gelmiş, ondan incinmişdir»¹⁵⁴.

Nizamü'l-mülk Nasirü'd-dîn'de *Alaü'd-dîn Muhammed* tarafından azledilmiştir. Ancak bu azil, vezîrin sultanın annesi *Türkân Hatun*'un mutemed adamı olmasından dolayı hadiseli geçmiş, buhrana sebebiyet vermiştir. Bundan evvelki bölümde anlattığımız gibi, vezîrin yolsuzluklarına muttali olan sultan onu görevinden uzaklaştırmaya karar verdi, *Cihan Pehlivan* adındaki adamına verdiği, emirle, vezîrin çadırını başına yıkturmuştur. Sultanın eski vezîrine *Türkân Hatun*'u kastederek «Efendinin yanına dön» emri üzerine korku içinde *Harezm*'e doğru yola çıktı. O, *Hurundiz kalesi*'nin yakınındaki *Merc-i Sâyiğ* korusuna geldiğinde *Nesevî*'den, kendi emlakı olan bu mıntı-kada, babası adına takdim ettiği hediyeleri almıştır. Buradan *Curmani*'ye giden vezîre refakatinde bulunan *Nesevî*, biri atlasdan üç çadır kurdurmuştur. Şikâyetçiler yol boyunca, çadırının kapısındaki «taht»a oturan eski vezîre dileklerini arz ettiler. Zira hiç kimse onun azledildiğini söylemek cesaretini gösterememişti. Nihayet hâcib *Erboz b. Sadü'd-dîn*'in geldiği haberini alan *Nizamü'l-mülk*'ün rengi değişti, başı önüne düştü, zira öldürüleceğinden korkmuştu. Halbuki hâcib, sultandan aldığı emir gereğince bazı resmî evrakı almağa gelmişti. Vezîr buradan süratle *Gürganc*'a gitmiş ve orada merasimle karşılanmış, *Türkân Hatun* tarafından veliahd *Uzlagşah*'ın vezirliğine tâyin edilmiştir¹⁵⁵.

Vezîr Bedriü'd-dîn Hamîd ise *Sultan Alaü'd-dîn Muhammed*'den -bizce malûm olmayan bir sebepten- korkarak kaçmış ve *Cengiz Han*'a iltihak etmiştir¹⁵⁶.

154 Kirmanî, 96.

155 Kafesoğlu, 212. Moğollar mazul vezir *Nizamü'l-mülk Nâsirü'd-dîn*'e bidayette iyi muamele ettiler. Bunda onun *Alaü'd-dîn Muhammed* tarafından azledilmesinin büyük rolü vardı. Ancak «çengiyan-ı sultan» dan bir dansözün adının karıştığı bir olay *Nizamü'l-mülk*'ün akîbetini tayin etti. *Cengiz Han*'ın gözlerindeki rahatsızlığı tedavi eden bir hekim bu güzel dansözü istedi. *Cengiz Han* da kızı hekime verdi. Fakat dansöz eski vezire kaçtı. Hekimin şikâyeti üzerine yakalanan *Nizamü'l-mülk Cengiz Han*'ın emriyle öldürüldü (*Nesevî*, arap. met., 41; frans. terc., 71; fars. met., 61; Kirmanî, 97).

156 «*Bedriü'd-dîn, Harezmsah ümerasımın dilinden Cengiz Han'a tezvîrat-ta bulundu. Samimiyet ve sadakat göstererek kendisini sultana karşı müdafaa etmek üzere yardım talep etti. Cengiz Han'dan gelen cevabı her kumandanın arkasından yazdı ve casusların eline vererek gönderdi. Sultanın taraftarları casusları yakaladılar ve mektupları meydana çıkararak sultana arz ettiler. Böylece bütün ümerayı ondan korkar hale getirdiler. Tedbirde Tanrının muvafık bulduğu şekilde oldu*» (Akili, 269).

Vezîr Mücirü'l-mülk «amcasının bir hatası sebebiyle» Alaü'd-dîn Muhammed tarafından azledilmiştir¹⁵⁷.

Vezîr Bahâü'l-mülk ise Mogollar safına katılmıştır¹⁵⁸.

Vezîr Muginü'd-dîn Ziyâü'l-mülk ise vazifeyle gönderildiği Kirman'da kalmış, bir daha görevine dönmemiştir. Bu zat, *Alaü'd-dîn Muhammed*'in emriyle Kirman'da *Zevzenî* adındaki birinin «emvalini tesbit» ile görevlendirilmişti. Ancak bu sırada zuhur eden Moğol istilası üzerine *Harezme*'e dönmekten sarfı nazar ederek Kirman hâkimi *Barak Hâcib*'in nez-dinde kaldı. Barak'da ona kendi vezirliğini tevdi etti¹⁵⁹.

Harezmsahlar Devleti'nin son vezîri *Şerefü'l-mülk* ise *Sultan Celâlü'd-dîn* tarafından görevinden uzaklaştırılmış ve katl ettirilmiştir.

Nesevî eserinde olayların sebeplerini detaylı bir şekilde kaleme almış-dır. Sultanın vezîre husumeti, *Şerefü'l-mülk*'ün yaptığı zulum ve müsaderelere vakıf olunca başladı. *Tebriz* ve *Hoy* şehirleri de harabdi. Ekonomik bakımdan çöküntüye maruz kalmışlardı. Halkın fakru zarureti bizzat müşahede eden sultan, üç yıllık arazi vergisi (harac)ni tecil etti. Bu arada vezîrinin yaptığı bazı tâyinleri de iptal eden sultan, yeni tâyinler yaptı; azlettiği memurları yaya olarak sürgüne gönderdi. Bu arada vezîr tarafından azledilen bir reis'in hapsedildiğini ve rüşvet olarak 1000 dinar istediğini öğrenen sultanın kızgınlığı arttı. *Şerefü'l-mülk* ise icraatını zulum ve suidareyle devam ettiriyordu¹⁶⁰.

Nesevî, Moğol baskısının son haddini bulduğu sırada «vezîrin sultana isyanının aşikâr olduğunu» *eshab-ı divan'a işkence ederek para istediğini, mazlumların ancak sultanın müdahalesiyle kurtulduklarını*¹⁶¹, *Şerefü'l-mülk'ün o zamana kadar sultandan gördüğü lutuf ve ihsana dirsek çevirdiğini* yazmaktadır¹⁶².

Görüntüye göre, devletin yıkılmak üzere olduğunu anlayan vezîr, sultanın emirlerine karşı gelmeğe başladı. *Celâlü'd-dîn*'in *Moğollar'a* üstüste mağlub olması O'nu, «etraftaki mülük» ile temas kurmağa zorladı. *Alaü'd-dîn Keykubad* ve *Melik Eşref'e*, hutbenin onlar namına okunması şartıyla *Arrân* ve *Azerbaycan'da* hakimiyetini tanımaları şeklinde mek-

157 Cüveynî, aynı yerler.

158 Akilî'de *Bahâü'l-mülk*'ün, Alaü'd-dîn Muhammed'in saltanatının sonuna kadar görevine devam ettiği kaydı vardır.

159 Akilî, 270.

160 *Nesevî*, arab. met., 170; frans. terc., 283; fars. met., 190.

161 *Nesevî*, arab. met., 223; frans. terc., 371; fars. met., 245.

162 *Nesevî*, arab. met., 224; frans. terc., 373; fars. met., 246.

tublar yazdı. Devlet erkânından bazılarına da yazdığı mektublarda onları kendine çekmeğe çalışıyor ve sultanın aleyhinde bulunuyordu. Bütün bunlara vakıf olan *Celâlü'd-dîn* onu tevkif ve Arrân'daki bir kaleye hapsedirdi¹⁶³. Sultanın niyeti Moğol istilası sona erinceye kadar onu görevinden uzaklaştırmak, daha sonra iadei itibar ettirerek tekrar tâyin etmek ve maaşından kısmı yapmaktı. Bilahere bu fikrinden vazgeçen *Celâlü'd-dîn* vezirin öldürülmesini emretti.

Veziri katletmekle görevli *silahdarlar*¹⁶⁴ onun yanına girince *Şerefü'l-mülk* öldürüleceğini anladı; gusl için mühlet ve hizmetine bakan ferraş'dan sıcak su istedi. O iki rekât namaz kıldı ve kur'an okudu. Silahdarlar, ona hangi çeşit ölümü tercih ettiğini sordular. *Şerefü'l-mülk* de kılıcı istediğini söyledi. Cellatlar «muluk ve ekâbir'in boğdurulabileceğini» söyleyince o, «*Bildiğinizi yapın*» dedi. Bunun üzerine silahdarlar onu boğdular ve dışarı çıktılar. Bir müddet sonra başını gövdesinden ayırmak için girdiklerinde ölmediğini ve yerinde oturduğunu gördüler, bu defa kılıç ile katlettiler¹⁶⁵.

Böylece *Harezmsahlr Devleti*'nin son veziri *Şerefü'l-mülk Fahrü'd-dîn Ali*, dokuz vezir içinde hükümdarın emriyle öldürülen tek vezir olmak bahtsızlığına uğradı.

SONUÇ

Harezmsahlr vezâreti, *Büyük Selçuklu vezâreti* paralelinde, onun örneği alınarak kurulmuştur. *Harezmsahlr*'ın, tarihlerinin ilk döneminde onların vassalı olduğu gözönünde bulundurulursa, durum tabiidir. Gene, *Harezmsahlr vezâreti* çağdaşı *Türkiye Selçukluları* ve onların halefi Osmanlı vezâreti'yle büyük çapta benzerlik gösterir. Araştırmamızın başında belirttiğimiz gibi, *Büyük Selçuklu*, *Türkiye Selçuklu* ve *Osmanlı* vezâretlerini daha önce ele almıştık. Hemen aynı plan dahilinde yaptığımız bu araştırmalar karşılaştırıldığında şu hususu açıkça görüyoruz : *Ord. Prof. F. Köprülü*'nün belirttiği gibi, Türk siyasî kadrosu ve kurumları devamlıdır. Bu görüş açısından, *Harezmsahlr* vezirlerinin genellikle hukuk tahsil etmiş oldukları, saray

163 Nesevi, arab. met., 225-226; frans. terc., 375-377; fars. met., 249-250.

164 Kirmani'de «üç-dört candar» (s. 99).

165 Nesevi, arab. met., 231-232; frans. terc., 385-388; fars. met., 259-261.

Nesevi, *Şerefü'l-mülk*'ün azli ve katlini mufassal yazmıştır. Biz özetlemeği tercih ettik.

ve hükümet kadrolarında görev yapmış oldukları görülür. Bu formasyonun onlara devlet yönetiminde rahatlık sağladığı muhakkaktır. (*Karşılaştırmalı durum için bk.: Tablo : I-VII*).

Vezîrlerin köken ve kültür olarak tamamen iranlı olmayıp, bir kısmının Türk olması ise *Harezşah devleti*'nin kendine özgü karakteri için de düşünülmelidir. Nitekim, bu devlette Türk kabile hayatına ait geleneklerin *Büyük Selçuklular*'a oranla daha çok olduğuna yukarıda değinmiştik.

Gerek kendilerinden evvelki, gerek sonraki devletlerdeki meslekdaşlarının durumu ile karşılaştırdığımızda, Harezşah vezîrlerinin teşrii, icraî, kazaî ve askerî yetkilerinin orijinal bir yönü yoktur. Ayrıntılı olarak gördüğümüz gibi, bu yetkilerini -şüphesiz- sultan adına kullanıyorlardı. «Vezâret-i Tefvîz»¹⁶⁶ ile mücehhez Harezşahlar vezîri, Köprülü ve Horst'un da belirttikleri gibi, tam yetkilidirler. Bu durum, özellikle, Celâlî'd-dîn Harezşah devrinde had bir safhaya geldi. Bu bakımdan F. Köprülü'nün: «*Celâlî'd-dîn zamanında da bir kısım selâhiyet ve imtiyazlardan mahrum edilen vezîrlere tesadîf ediyoruz*»¹⁶⁷ mutalaası «selâhiyet» görüşü açısından tartışılabilir. Buna karşılık, vezirin protokoldeki yeri bakımından *Celâlî'd-dîn*'in vezîrinin seleflerine nazaran daha dîn olması bakımından yerinde bir teşhis olmaktadır. Gene, Köprülü'nün «*Eski Türk kabile hayatına ait ananelerin Harezşah devrinde, Selçuklu devrine nazaran daha kuvvetli olmasına rağmen, Harezşah devletinde vezîrlük devletin en yüksek makamı olmakta devam etti*» mutalaası, vezîrin yetkilerinin genişliğini teyid bakımından değer taşımaktadır. *Harezşahlar*'da vezîrlük müessesesinin görev, yetki ve protokol bakımından her sultanın devrine ait karakterlerini detaylı olarak belirtmek ise *Tökiş* ve *Alâü'd-dîn Muhammed*'in vezîrlere ait bilginin kaynaklarımızda gayri kâfi olması sebebiyle mümkün olamamıştır.

Her devirde olduğu gibi, *Harezşahlar*'da da vezîrin hükümdar ile olan ilişkileri sultanın inisiyatifi dahilindedir. Vezirin kadrolar üzerinde nüfuzlu oluşu, onun sultan nezdindeki prestijini arttırıyordu. Genellikle, Harezşah vezîrlerinin sultanlar nezdinde itibarlı oldukları anlaşılmaktadır. *Celâlî'd-dîn Harezşah*'ın vezîri *Şeref'ül-mülk*'ün durumu ise istisna teşkil eder. Sultanın O'nu devamlı olarak yanında değil, *hâcibler* ile karşısında oturtması, bir defasında başına divitle vurması gibi olayları görmüştük.

Harezşah vezîri, Türk-İslâm devletlerinde vezîrlerin sahib oldukları

166 Maverdî'ye göre, *Vezâret-i tefvîz*, halifenin müsaadesiyle ve onun nezâreti altında, halife namına bütün hükümet işlerini bağımsız olarak yapmaktır.

167 *Hârizmşahlar*, I.A.

bütün sembollere sahiptir. Hatta, kaynaklarda daha çok hükümdarlar için kullanılan vezîrin « saray » ve « taht » ından da sözedilmektedir. Bilindiği gibi, « saray » ve « taht », hükümdarın egemenlik sembollerinin başında gelirler. Hükümdarınki ile karşılaştırıldığında vezaret sembollerinin nitelik bakımından daha aşağıda olduğu görülür. *Nevbet* ve *Tuğ* sayılarında olduğu gibi. Bu bakımdan, kaynaklarımızdaki « saray » ve « taht » deyimlerini « köşk » ve « mesned-i vezâret » olarak değerlendirmek gerektiği kanaatindeyiz.

Vezîrin, kabulleri bakımından orijinal bir durum yoktur.

Vezîrin gelir kaynaklarını üç maddede gördük : Maaş, iktâ bölgeleri geliri, aşârdan olan payı. Görünüşe göre, vezîr devlet ordularının yaptıkları seferlerde elde ettikleri ganimetlerden de hisse alıyordu. Nitekim, Büyük Selçuklu vezîrlerinin böyle bir pay aldıklarını adı geçen araştırmamızda belirtmiştik.

Harezmşah vezîrlerinin görevde kalma süreleri de genel kurallara tâbidir. Genellikle, devletlerin istikrar içinde oldukları devirlerde sorumlu şahsiyetler uzun, fetret devirlerinde kısa süre iş başında kalırlar. Ancak, *Celâlü'd-dîn Harezmşah*'ın vezîri *Şerefü'l-mülk* sultanın saltanatı boyunca mansıbını korudu. Devletin yeniden kurulduğu ve *Moğollar*'a karşı şiddetli bir mücadele verildiği sırada, hükümdar O'nu makamında muhafaza etti. Gördüğümüz gibi, ancak kendi ölümünden bir süre önce vezîri idam ettirdi.

TABLO I

BÜYÜK SELÇUKLU, HAREZMŞAH, TÜRKİYE SELÇUKLU, VE OSMANLI VEZİRLERİN KÖKENLERİ

	B. Selçuklu	Harezmsah	T. Selçuklu	Osmanlı
İran kökenli	16	3	11	—
Türk kökenli	1	2	1	11
Fellah	1	—	—	—
Arnavut	—	—	—	1
Ermeni	—	—	1	—
Belli olmayan	6	2	1	—
Toplam	24	7	14	12

TABLO II

BÜYÜK SELÇUKLU, HAREZMŞAH, TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE OSMANLI VEZİRLERİNİN MESLEKİ BAKIMDAN MUKAYESESİ

	B. Selçuklu	Harezmsah	T. Selçuklu	Osmanlı
Ülemeden	22	3	11	11
Ordudan	1	3	3	1
Serbest meslek	1	—	—	—
Belli olmayan	—	1	—	—
Toplam	24	7	14	12

TABLO III

BÜYÜK SELÇUKLU, HAREZMŞAH, TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE
OSMANLI VEZİRLERİNİN BABALARININ MESLEK VEYA GÖREVLERİ

Babası	B. Selçuklu	Harezmsah	T. Selçuklu	Osmanlı
Ulemâ	5	2	10(tahminen)	11
Toprak sahibi	7	2	1	—
Ordudan	1	1	—	—
Belli olmayan	12	2	3	1
Toplam	24	7	14	12

TABLO IV

BÜYÜK SELÇUKLU, HAREZMŞAH, TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE
OSMANLI DİVANLARININ MUKAYESESİ(X)

B. Selçuklu D.	Harezmsah D.	T. Selçuklu D.	Osmanlı D.
Vezir	Vezir	Vezir	Vezir-i azam
Münşi	Sahib-i divan-ı devlet	Naib-i saltanat	İkinci vezir
Mütevfi	Münşi	Atabey	Üçüncü vezir
Müşrif	Mütevfi	Mütevfi	Dördüncü vezir
Ârız	Müşrif	Pervane	Beşinci vezir
			.....
Nâzır	Ârız	Tuğraf	Nişancı
	Nâzır	Müşrif	Defterdar
			Kazasker

* Liste Hiyerarşik Duruma göre düzenlenmiştir.

TABLO V

BÜYÜK SELÇUKLU, HAREZMŞAH, TÜRKİYE SELÇUKLU VE OSMANLI VEZİRLERİNİN SEMBOLLERİ

B. Selçuklu	Harezmsah	T. Selçuklu	Osmanlı
Unvan ve lakablar.	Unvan ve lakablar.	Unvan ve lakablar.	Unvan ve lakablar.
Tuğ (muhtemelen)	Tuğ	Tuğ (muh)	Tuğ
Sarık	Sarık	Sarık	Sarık
Hilât-ı vezâret	Hilât-ı vezâret	Hilât-ı vezâret	Hilât-ı vezâret
Mühür	Mühür	Mühür	Mühür
Çadır	Çadır	Çadır	Çadır
Sancak (muh)	Sancak (muh)	Sancak (muh)	Sancak
Nevbet	Nevbet	Nevbet (muh)	Nevbet
Divit takımı	Divit takımı	Divit takımı	Divit takımı
Kılıç	Kılıç	Kılıç	Kılıç
Mesned-i vezâret	Mesned-i vezâret	Mesned-i vezâret	Mesned-i vezâret
	Altın mızrak		

TABLO VI

BÜYÜK SELÇUKLU, HAREZMŞAH, TÜRKİYE SELÇUKLU VE OSMANLI VEZİRLERİNİN GÖREVLERİNDEN UZAKLAŞMA TÜRÜ

	B. Selçuklu	Harezmsah	T. Selçuklu	Osmanlı
Ecel ile ölüm	2	—	4	— 4
Suikast sonucu ölüm	7	1	1	—
Sultan emri ile idam	5	1	3	1
Taht mücadelesinde ölen	—	—	2	1
Başka göreve nakil	4	2	1	—
Azil	1	3	—	—
İstifâ	—	—	1	—
Belli olmayan	5	—	2	6
Toplam	24	7	14	12

TABLO VII

BÜYÜK SELÇUKLU, HAREZMŞAH, TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE
OSMANLI VEZİRLERİNİN GÖREV SÜRELERİ

B. Selçuklu	Harezmsah	T. Selçuklu	Osmanlı
29 yıl : 1	10 yıl : 1	25 yıl : 1	19 yıl : 2
20 yıl : 1	6 yıl : 3	14 yıl : 1	14 yıl : 1
7 yıl : 2	0-1 yıl : 3	7 yıl : 2	11 yıl : 1
5 yıl : 2		5 yıl : 1	8 yıl : 2
3 yıl : 3		4 yıl : 1	4 yıl : 1
1-2 yıl : 10		3 yıl : 3	
0-1 yıl : 1		0-1 yıl : 3	1 yıl : 1
Belli olmayan: 4	7	Belli olmayan : 2	Belli olmayan: 4
24		14	12